

**O'zbekiston Respublikasi Oliy va O'rta maxsus ta'lim vazirligi
Toshkent Davlat Sharqshunoslik instituti**

**Asosiy va qo'shimcha sharq tili (Pushtu Tili) fanidan sharq filologiyasi
bakalavriatining 1-4 kursi uchun**

MA'RUZALAR MATNI

**Tuzuvchilar: prof. f.f.d. Mannonov A.M.
o'qituvchi Normatov Z.F.**

Toshkent – 2009 y.

Kirish

Pushtu tili (pashto, paxto va puxto kabi atamallari ham mavjud) hind – yevropa tillariga mansub eroniy tillar oilasining shimoliy – sharqiy guruhiga kiradi. Pushtu tili Afgʻoniston Islom Respublikasining davlat tillaridan biri boʻlib (fors – kobuli, dariy tili ham davlat tili hisoblanadi), Afgʻonistonning oʻzida bu tilda qariyb 20 mln. kishi gaplashadi. Shuningdek Pokiston Islom Respublikasida ham 15 mln.ga yaqin pushtuzabonlar istiqomat qiladilar.

Afgʻoniston Oʻzbekistonning janubiy qoʻshnisi boʻlib, hozirgi paytda Oʻzbekiston bilan Afgʻoniston oʻrtasida savdo-iqtisodiy, ijtimoiy-madaniy, siyosiy aloqalar kundan – kun rivojlanib bormoqda.

Pushtu tili Oʻzbekistonda koʻp yillardan beri oʻrganilib kelmoqda. Hozirgi paytda pushtu tili Oʻzbekistonda ilmiy va amaliy maqsadlarda oʻrganiladi.

Sizga taqdim etilayotgan ushbu «Pushtu tili» maʼruzalar matni pushtu tilini nazariy va amaliy maqsadlarda oʻrganayotgan talabalar uchun moʻljallangan. Bu maʼruza matnlaridan Toshkent Davlat Sharqshunoslik institutida pushtu tilini oʻrganuvchi guruhlarining 1-4 kurs va pushtu tilini ikkinchi xorijiy til sifatida oʻrganayotgan universitetlarning filologiya va tarix fakultetlari talabalari foydalanishlari mumkin.

Pushtu tilining fonetik sistemasi bir qarashda oʻzbek tili fonetik tizimi bilan bir xilday koʻrinadi. Lekin aslida unday emas. Ayniqsa, tserebral harflar, diftonglar va choʻziq unli fonemalar oʻzbek tilidan keskin farq qiladi. Pushtu tili fonetik sistemasini oʻzbek oʻquvchisi va talabalariga oʻrgatayotganda mana shu keskin farqqa alohida eʼtibor berish kerak. Oʻqituvchi toʻ hamma talabalar bu fonemalar talaffuzini toʻgʻri oʻrganib olgunga qadar mashq qildirishi kerak.

Birinchi maʼruza

Pushtu tili tovushlari tizimi

Unli tovushlar

[i] - old qator yuqori bir tusli qisqa tovushi boʻlib, biroz oʻrtaga surilgan. [i] tovushining izolyatsiyalangan holdagi talaffuzi ingliz tilidagi [i] tovushi, hamda rus tilidagi ‘ishak’ soʻzidagi [i] talaffuziga deyarli toʻla-toʻkis mos keladi. Nutq oqimida [i] tovushining talaffuzi uning fonetik holatiga qarab oʻzgarib turadi. Ochiq urgʻuli boʻgʻinlarda, keyingi ochiq boʻgʻinlarda unli **i**, **u** va **o** unililari joylashgan hollarda [i] tovushi nisbatan choʻziq tovush xususiyatiga ega boʻladi (*liri* ‘uzoq’, *wino* - *wina* ‘qon’ soʻzining vositali kelishikdagi shakli).

Palatalashgan undoshlardan soʻng [i] tovushi til oldi tovushiga aylanib, deyarli butkul tor tovush xususiyatini oladi. Bu holda [i] rus tilining ‘siniy’ soʻzidagi dastlabki [i] tovushiga yaqinlashib, ruscha tor [i] ga nisbatan biroz kengroq talaffuz etiladi. Ushbu tovushdan avval x, γ, ğ, š, undoshlari kelganida esa [i] biroz til orqa tovushi tusini oladi: *jira* ‘soqol’, *hic* ‘hech’.

Ihtiram ‘ehtirof’, *mihrbani* ‘mehribonlik’, ‘samimiylilik’, *wāqi* ‘joylashgan’ kabi arabcha va forsiy soʻzlarda [i] tovushi (ح، ا، ع) arab undoshlaridan oldin kelib, shu qadar kengayadiki, [e] fonemasiga oʻxshab ketib, deyarli [e] kabi talaffuz etiladi: ‘*etiram*’, ‘*merbani*’, ‘*wāqe*’.

[e] - old qator oʻrta koʻtarilgan choʻziq, talaffuzi davomida bir xil tusli rezonatori pasaygan, nisbatan past va orqa tovush. Jaranglashiga koʻra [e] rus tilidagi

"shest" soʻzidagi [ye] ga yaqin talaffuz etiladi. [e]dan oldin yumshoq va yarim yumshoq undoshlar kelar ekan, [e] tovushi ham nisbatan tor boʻlib boradi (*wāle* 'ariqlar'). Ushbu holda pushtu tilidagi [e] tovushi talaffuzini ruscha 'leto' soʻzidagi [e] tovushi bilan qiyoslash mumkin (faqat pushtu tilidagi [e] - bir tusli tovush). Serebral [n] tovushidan soʻng keladigan [e] qisman burun tovushi xususiyatiga ega boʻladi: *məñe* 'olmalar'.

[ə] - zvarakay (zvarekay) - pushtu tiliga xos boʻlgan qisqa unli tovush. Barcha fonetik hollarda ham urgʻuli, ham urgʻusiz boʻgʻinlarda uchraydi. U - til oʻrta, oʻrta qator, biroz orqa tomon surilgan qisqacha tovush. Urgʻusiz holatlarda [z] oʻz jaranglashiga koʻra ruscha "sutoloka" soʻzidagi [o] ga yaqin talaffuz etiladi. Urgʻu tushgan hollarda [e] artikulyatsiya oʻrniga koʻra lablanmagan [u]ga yaqin turadi. Zvarakayning [u]ga artikulyatsion yaqinligi dialektlarda soʻzning semantikasini oʻzgartirmagan holda [ə] oʻrniga [u] qoʻllash imkonini beradi (*kəm, kūm* 'oʻsha').

[a] - oʻrta qator til oldi qisqa unli tovushi. Fonetik holatiga bogʻliq ravishda ham nisbatan old, ham orqa tovush boʻlishi mumkin. Pushtu tilidagi [a] qisqa tovushi rus tilidagi 'skala' soʻzining birinchi boʻgʻinidagi, hamda 'tam' soʻzidagi [a]ga muvofiq keladi. Pushtucha [a] oʻz akustik xususiyatlariga koʻra ruscha [a]dan deyarli farq qilmaydi. Buni ruscha [a] tovushining keng talaffuz etilish diapazoni bilan izohlash mumkin. [a] tovushining yuzaga kelishida lablar ishtirok etmaydi. Muayyan fonetik shart - sharoitda [a] tovushi nisbatan orqa tovush boʻlib kelishi ham mumkin, masalan serebral ğ, š hamda x, g, γ undoshlaridan soʻng: *γar* 'togʻ'; *ğay* 'ovoz', 'tovush'; *xar* 'eshak'. Agar [a] tovushi palatalashgan undoshlardan keyin tursa, u nisbatan old tovush koʻrinishini oladi: *lak* 'yuz ming'; *las* 'oʻn'.

Ushbu hollarda [a] ning talaffuzi akustik jihatdan ruscha *lamk* (*lyamka*) soʻzidagi dastlabki [a]ga toʻgʻri keladi. Serebral [n] bilan qoʻshni boʻlgan [a] tovushi biroz burun tovushi xususiyatini oladi (*məña* 'olma'). Urgʻusiz boʻgʻinlarda [a] reduksiyalashib, oʻzining aniqligini yoʻqotadi: *angūr* 'uzum'; *Da məña ša xwağa da* 'Bu olma juda shirin'.

γrə, mlə shakllarida [a] urgʻuli affiks qoʻshilishi tufayli nolga qadar reduksiya mavjud: *γar* 'togʻ', *γrə* nisbiy kelishik, *mal* 'hamroh' koʻplikda *mlə, mla* 'hamroh ayol'. (ح, غ va ا) undoshlaridan oldin kelgan [a] tovushi arab va fors soʻzlarida choʻziqlashib, shuningdek oʻzining sifat xususiyatlarini oʻzgartiradi:

arab tilida

maʼlum

mahluj

baʼd

qāhr

Axmad

pushtu tilida

mālum 'maʼlum'

maluč 'tozalangan paxta'

bād 'soʻng, keyin'

kār 'qahr, gʻazab'

Amad 'Ahmad' (ism)

Keltirilgan misollardan koʻrinib turibdiki, tildagi ushbu fonetik hodisa soʻzlar orfografiyasiga ham taʼsir koʻrsatadi.

[u] - biroz oldinga surilgan bir tusli orqa qator yuqori tovush. [u] fonemasi lablangan ruscha [n]ga oʻxshab ketadi. *gul* - 'gul', *dukān* - doʻkon, *nūk* - 'tirnoq' kimnidir soʻzlaridagi [u] tovushining talaffuzi ruscha 'kuda' soʻzidagi [u]ni eslatadi. [u] tovushining miqdoriy jihati uning fonetik holatiga bogʻliq. Choʻziqlik faqat muayyan shart-sharoitda, urgʻu tushgan ochiq boʻgʻinlardagina namoyon boʻladi (*tūri* - 'qilichlar', ruscha 'puli' soʻzidagi [u] bilan solishtiring). Urgʻusiz [u]

nisbatan qisqarishiga qaramay, o‘ziga xos ohangini saqlab qoladi (*‘xūla’*), ammo [u] ning nolga qadar reduksiyalashuv imkoniyati ham mavjud. [l] va [y] undoshlaridan keyin keladigan [u] tovushi til oldi tovushi xossasini oladi va ruscha yolashgan [u] ga yoki palatalashgan undoshdan keyin keladigan [u] ga deyarli mos keladi. Serebral [ŋ] tovushi bilan qo‘shniligi [u]ni burun tovushiga aylantiradi. γ, x, h undoshlaridan so‘ng [u] nisbatan til orqa tovushi tusini oladi.

[o] - cho‘ziq tovush, ruscha [o]ga nisbatan biroz lablashgan, til orqa o‘rta *pushtucha* [o] ruscha [o]ga nisbatan qattiqroq talaffuz etiladi. Urg‘usiz holatlarda [o] - reduksiyalashadi, so‘z oxirida esa urg‘usiz [o] o‘zining sifat jihatidan aniqligini qisman yo‘qotadi. Ko‘plik son nisbiy kelishikdagi urg‘u tushmagan [o] qisqa talaffuz etiladi va hatto [u]ga monand talaffuz etilishi mumkin: qiyos. *kawūnku* - *kawūnko*. Palatalashgan [l] hamda undosh [y]dan so‘ng kelgan [o] til oldi unlisi tusiga ega bo‘ladi: *yosa* - ‘olib ket’; *lor* - ‘o‘roq’. Agar [o] serebral [ŋ]dan so‘ng kelganida, u burun tovushiga aylanadi (*kāño* - vositali kelishik, ko‘plikdagi *kāñay* ‘tosh’ so‘zidan) undoshlaridan keyin kelgan [o] tovushi qisman til orqa tovushi xususiyatini oladi.

[ā] - til orqa, cho‘ziq tovush bo‘lib, biroz lablashgan. Pushtu tilidagi [ā] ruscha portlovchi [a]ga nisbatan til orqa tovushi. Shuni ham qayd etib o‘tish kerakki, ba’zi shevalarda [ā] to‘liq [o] tovushuga lablashadi (vazir, afriidiy lahjalarida). So‘z boshidagi urg‘usiz bo‘g‘inlarda [ā] reduksiyalashadi va yarim cho‘ziq tovush tusini oladi. Sifat aniqligi ko‘p yo‘qotilmaganligi tufayli qisqa [ā] bilan butkul mos kelmaydi. Serebral [ř] hamda palatalashgan [l] dan keyin [ā] nisbatan til oldi tovushi tusini oladi: *lāra* - ‘yo‘l’, *wřāndi* - ‘olg‘a’. Uning oldida joylashgan serebral [ŋ] undoshi unli [ā]ga burun tovushi xususiyatini beradi: *pāña* - ‘barg’, *ranā* - ‘yorug‘lik’, ‘nur’.

Diftonglar

Pushtu tilida quyidagi soxta diftonglar mavjud: *au*, *ay*, *āy*, *əy*, *uy*. Misollar: *d‘aul* – ‘ko‘rinish’, ‘nav’; *paysa* – ‘pul’; *pāu* – ‘chorak’; *mauze* – ‘pozitsiya’; *buy* – ‘hid’. Diftongdan so‘ng boshida unli tovush kelgan morfologik element qo‘yilsa, u holda diftong ajralib, bo‘g‘inga oid bo‘lmagan [u] [w] ga aylanadi: *mauze* ‘pozitsiya’, ‘mavze’, ko‘plikda *mawāze*; *pāu* – ‘chorak’, ko‘plikda *dwa pāwa* va h.

Pushtu tili unlilari jadvali

Qator Tilning ko‘tarilish darajasi	Old	O'rta	Ort
Yuqori	i		u
O'rta	e	ə	o
Quyi		a	ā

Undoshlar

Pushtu tili undoshlari tizimining o'ziga xos xususiyati serebral *t, d', r, ġ, š, ŋ* tovushlarining mavjudligidir; *ğ* va *š* bu tilning g'arbiy tarmog'iga oid.

Pushtu tilida undoshlarning qattiq yoki yumshoqligi ma'no farqlashda ahamiyatga ega emas. Pushtu tilida 30 ta undosh tovush bo'lib, ular 18 ta jarangli va 12 ta jarangsiz tovushga ajraladi.

Jarangli tovushlar: *b, ž, ĵ, d, d', z, r, ř, j, ġ, γ, g, l, m, n, ŋ, w, y*.

Jarangsiz tovushlar: *p, t, ʈ, s, c, č, x, ʂ, š, f, k, h*.

b, p, t, s, z, d, c, č, k, g, r, m, n, f, y tovushlari rus tilidagi shu kabi tovushlardan deyarli farqlanmaydi. Masalan: *bārān* 'yomg'ir', *cā* 'quduq', *pāk* 'toza', 'pok', *cāy* 'choy'.

Pushtu tili undoshari jadvali

Paydo bo'lish usuliga ko'ra	Harakatlanish organiga ko'ra	Lab			Til			Uvelyar	Farinal
		Lablab	Labtish	Til oldi	Serebral	Til o'rta	Til orqa		
Portlovchi	jarangli	b		d	d'		g		
	jarangsiz	p		t	ʈ		k		
Spirantlar (frikativ)	jarangli	w		z ĵ	ğ	y		γ	
	jarangsiz		f	s ʂ	š			x	h
Affrikatlar	jarangli			ž j					
	jarangsiz			c č					
Sonor	yon			l					
	burun	m		n	ŋ				
	titroq			r	ř				

[w] - pushtu tilida jarangli lab-lab tovush hisoblanadi.

Pushtu tilida t, d, r, j, sh, n serebral undoshlari mavjud. [t] va [d] ni talaffuz qilishda til uchi alveolalardan yuqoriga ko'tarilib, 'portlashdan' so'ng til neytral holatga tushadi.

[r] sonor tovushi - retrofleks tovush. [r]ni talaffuz qilishda til uchi nafakat yuqoriga, balki ortga ham bukilib, so'ng old tomonga harakatlanadi. Bunda [r] va [l] o'rtasidagi tovush hosil bo'ladi.

[n] - serebral tovushini burun tovushi deyish to'g'ri bo'ladi.

[l] tovushi ruscha [l] ga ancha yaqin bo'lishiga qaramay, biroq biroz qattiqroq talaffuz etiladi. Pushtu tilida [l] nutq oqimining ba'zi alohida holatlarida yumshoqlashuvi mumkin (*liri* 'uzoq', *lār* 'yo'l'). Ba'zi so'zlardagi [l] tovushi ruscha qattiq [l] kabi talaffuz etiladi, masalan: *ālla* 'olloh'.

Spirantlar - [j] va [s] tovushlari pushtu tilida ruscha shu kabi tovushlarga nisbatan birmuncha yumshoq talaffuz qilinadi.

Undosh [x] chukur til orqa tanglay tovushi. Ruscha [x] dan shuningdek tarangligi bilan farqlanadi. Jaranglashiga ko'ra ruscha 'xorosho', 'shxuna' so'zlaridagi [x]ga yaqin talaffuz etiladi.

Undosh [g'] [g'ayn] pushtu tilidagi [x] tovushi kabi artikulyatsiyalashadi. Biroq [g'] [g'ayn]ni talaffuz qilishda til uchi titrab turadi. Rus tilida bunday tovush yo'q.

Undosh - rus tilida ekvivalentiga ega bo'lmagan faringallik spirant tovush. Pushtu tilidagi [ɣ] paydo bo'lish usuliga ko'ra ingliz, nemis va boshqa tillardagi [ɣ] ga muvofiq keladi. Akustik jihatlari ko'ra rus tilidagi 'aga' (aa) undov so'zidagi [g] tovushiga o'xshaydi. Unlilar orasida joylashgan ba'zan [y] ga aylanishi ham mumkin: *dwaham* - *dwayəm* 'ikkinchi'.

[j] va [z] affrikatlari kabi tovush rus tilida yo'q. [j] tovushi - til oldi jarangli affrikat tovush va u jarangli [d] hamda [j] jarangli spirantdan iborat. [z] tovushi ham til oldi jarangli affrikat tovush, u portlovchi jarangli [d] va jarangli [z] spirantidan iborat.

Urg'u

Pushtu tilidagi urg'u zarbli (dinamik), erkin (turli joyga to'g'ri keladi) va siljuvchandir: *tora* 'qora', *sara* 'sovuq', *hukumat* 'hukumat'.

Urg'u bir bo'g'indan ikkinchisiga o'tishi mumkin: *zarg'un* 'yashil', *zarg'una* 'yashil' (jen. rod), *zarg'une* 'yashillar'. Tilda til tarkibi bir xil, ammo urg'u turli joyga tushib, shu bilan ma'nosi boshqacha bo'lgan bir qator so'zlar mavjud: *inda* 'qultum', *inda* 'shumg'iya', *pesha* 'hodisa', *pesha* 'taqlid'. Bunday hollarda urg'u ma'no ajratuvchi vazifa bajaradi.

Ba'zi izohlar

Pushtu tilida chuqur til orqa [k] [] bo'lmasa ham, an'anaga ko'ra so'zlar [] bilan yozilaveradi.

1. Pushtu tilida talaffuzda jarangli [d] va [b] tovushlari jarangsizlashib, ular o'rnini muvofiq jarangsiz tovush egallashi mumkin, masalan: *ziyād* - *ziyāt* 'ziyod', 'ortiq', *mundəl* - *muntəl* 'topmoq', *xarāb* - *xarāp* 'xarob', 'buzilgan'.

3. Pushtu tilida so'z ikki va undan ortiq undoshlardan boshlanishi mumkin (sxwandar 'buqacha') bo'lib, bu hodisa fors tilida uchramaydi.

4. Unli tovush bilan tugagan so'zga shu kabi unli bilan boshlangan qo'shimcha (suffiks) qo'shilganida, ular orasiga, odatda, y undosh tovushi qo'yiladi: mulla "mulla", k.s. mulayan; topchi 'to'pchi', k.s. topchiyan.

5. Pushtu tilida undoshlar o‘rin almashishi holatlari ham kuzatiladi, masalan: *rwaž* - *wraž* ‘kun’, *mžaka* – *žmaka* ‘yer’, *kšəl* – *škəl* ‘tortmoq’, ‘jalb etmoq’, *arwedəl* - *awredəl* ‘eshitmoq’, ‘tinglamoq’, *šketa* - *kšeta* ‘pastga’ va boshq.

6. Pushtu tilida undoshlar kirishishi hodisasi ham kuzatiladi: *ye* - *ne*, *te ye te*, *tər ye* - *tre*, *pər ye* - *pre* va h. Agar [wu] prefiksi [a] unli tovushi bilan boshlangan fe’llarga qo’shilar ekan, bunday holda u fe’lning [a] tovushi bilan kirishib ketadi, masalan: *Kitāb mawaxist* ‘Men kitobni oldim’ (*Kitāb mi wu axist* o‘rniga), *Xat mi pə posta ki wačawə* ‘Men xatni (pochtaga) tashladim’. [wu]dan so‘ng [ye] olmoshli enklitika kelar ekan, u holda ‘wu ye’ emas, balki ‘we’ talaffuz etiladi: *Wewayəl* ‘U dedi’, *Welwala* ‘Uni o‘qigan’.

Pushtu tili yozuvi

Afg‘onlar yozuvda arab - fors grafikasidan, unga undoshlar uchun sakkizta belgi hamda arab va fors tilida mavjud bo‘lmagan unlilar: *ṭe*, *ce*, *žal*, *d'al*, *ṛe*, *ḡe*, *šin*, *ñun*, yay-i-majhul ([e] tovushi) qo‘shimcha harflarni qo‘shgan holda foydalanadilar.

Pushtu tili alifbosida qirq ikkita belgi mavjud. Aytish joizki, qirq ikkinchi ya-i-tanis belgisi faqat muannas jinsdagi so‘zlarda [əy] diftongini ifodalash uchun qo‘llanadi. Raqamlar chapdan o‘ng tomonga tomon yoziladi. Yozuvda harflar shakli ularning so‘zdagi o‘rni: so‘z boshi, o‘rtasi yoki oxirida kelishiga bog‘liq holda turlicha bo‘ladi. Pushtu tili fonetikasi bilan arab va fors tillari fonetikasi o‘rtasida jiddiy farq mavjudligiga qaramay, afg‘onlar arab-fors alifbosiga katta o‘zgartirish kiritmadilar (unga qo‘shimcha belgilar kiritdilar, xolos). Shu sababli pushtu tiliga oid ba’zi tovushlar bir necha belgi bilan ifodalanadi, masalan:

T	ت، ط	(odatda faqat arabcha so‘zlarda qo‘llanadi)
Z	ذ، ز، ض، ظ	(faqat arabcha so‘zlarda qo‘llanadi)
S	ث، س، ص	(faqat arabcha so‘zlarda qo‘llanadi)
K	ق، ک	
H	ح، ه	(faqat arabcha so‘zlarda qo‘llanadi)

(ayn) harfi ham faqat arab tilidan kirib kelgan so‘zlarda uchraydi. Pushtu tilida ع harfi bilan ifodilangan tovush mavjud emas.

Satr usti va satr osti belgilari (harakatlar)

Arab-fors grafikasidagi satr usti va satr osti belgilar tizimi pushtu tiliga biroz o‘zgartirishlar bilan moslashtirilgan bo‘lib, chunki pushtu fonemalari tarkibi arab va fors tili fonemalari tarkibidan farqlanadi. Bu belgilar odatda yozilmasa ham, ammo ularni o‘quv qo‘llanmalari va lug‘atlarda uchratish mumkin.

- ˆ zabar (yoki fatha) qisqa [a] tovushini ifodalashga xizmat qiladi.
- ˘ zir (yoki kasra), pushtu tilida [i] tovushini anglatadi.
- ˙ zvarakay (ə - zvarakay tovushini bildiradi).
- ˚ pish (yoki damma), pushtu tilida [u] unlisini ifodalashga xizmat qiladi.
- ˛ pushtu tilida [o] tovushini ifodalab keladi.
- ˜ tashdid, unlining kuchaytirib talaffuz etilishini anglatadi.

ˆ madda, odatda alif usshga cho‘ziq tovushni ifodalash maqsadida qo‘yiladi (odatda so‘z boshida).

ˆ tanvin, so‘z undosh [n] tovushi bilan tugashini anglatadi. Pushtu tilida tanvin arab tilidan kirib kelgan ravish ma’nosidagi so‘zlarda ishlatiladi. Masalan: *rasman* ‘rasman’.

- ˆ sukun, undoshdan keyin unli tovush yo‘qligini (kelmasligini) bildiradi.

Transkripsiya

Afgʻoniston tillarini oʻrganishda kirill va lotin grafikasiga asoslangan transkripsiyalar qabul qilingan. Pushtu tilini oʻrganishda va tadqiqotlarida biz fonematik transkripsiyadan foydalanamiz.

Lugʻaviy tarkibi

Til leksikasining asosini sof pushtu soʻzlari tashkil etadi. Bu guruhga

ɣ	غ	Zz	ذ	Āā	ا
Ff	ف	Rr	ر	Bb	ب
Qq	ق	Řř	ړ	Pp	پ
Kk	ک	Zz	ز	Tt	ت
Gg	گ	Ĵĵ	ژ	Ťť	ټ
Ll	ل	Ĝĝ (oʻq-shi - j, g)	ښ	Ss	ث
Mm	م	Ss	س	Jj	ج
Nn	ن	Şş	ش	Čč (oʻq-shi - ch)	چ
Ņņ	ن	Šš (oʻq-shi - sh, x)	ښ	Cc	خ
Ww	و	Ss	ص	Žž (oʻq-shi - dz, z)	څ
Hh	ه	Zz	ض	Hh	ح
ay	ی	Tt	ط	Xx	خ
i e	ي ې	Zz	ظ	Dd	د
əy	ئ/ی	‘	ع	Ďđ’	ډ

qarindoshlik munosabatlarini, tana qismlari, uy-roʻzgʻor buyumlari nomlarini anglattan otlar, shuningdek feʼllar, koʻpgina sifatlar, soʻz oldi qoʻshimchalari va koʻmakchilar kiradilar.

Ilm-fan va texnikaning rivoji, Afgʻonistonning boshqa mamlakatlar bilan madaniy va iqtisodiy aloqalarining kengayishi pushtu tiliga yangi atamalar kirib kelishiga, baynalmilal soʻzlar koʻpayishiga koʻmaklashadi. Masalan: *idiālizm* ‘idealizm’, *suryālizm* ‘syurrealizm’, *riyālizm* ‘realizm’ va h.

Zamonaviy pushtu adabiy tilining lugʻaviy tarkibi arab, fors, tojik, rus, ingliz va boshqa tillardan oʻzlashtirilgan soʻzlarni ham oʻz ichiga oladi, masalan: *kitāb* ‘kitob’, *tālib* ‘tolib’, *sāni* ‘ikkinchi’, *jamāl* ‘jamol’, *barik* ‘ingichka’, *bozicha* ‘oʻyinchoq’, *bāzgar* ‘dehqon’, *kamayi* ‘ish haqi’, *samāwar* ‘samovar’, *patnus* ‘patnis’, *patate* ‘kartoshka’, *swic* ‘yoqqich’, *brek* ‘tormoz’, *teprikārdar* ‘magnitofon’ va h.

Morfologiya

Pushtu tilida soʻz turkumlari orasidagi chegara oʻta oʻzgaruvchan. Baʼzan bir xil soʻzning oʻzini uning gapdagi oʻrniga bogʻliq ravishda ham ot, ham sifat tarzida qoʻllash mumkin.

Shuni ham aytib oʻtish joizki, mustaqil soʻz turkumlari (feʼl bundan maʼlum maʼnoda istisno) pushtu tilida tegishli oʻziga xos morfologik xususiyatlarga ega emaslar. Shunday qilib, soʻzlar semantikasi va ularning sintaktik funktsiyasi ularni u yoki bu soʻz turkumiga qoʻshishda asosiy belgi hisoblanadi. Masalan:

<i>tora</i>	"qora"	<i>tura</i>	"qilich"
<i>stun</i>	"qaytgan"	<i>shpun</i>	"podachi"
<i>stane</i>	"qaytganlar"	<i>shpane</i>	"podachilar"

Yuqoridagi misollar pushtu tilidagi ot va sifatlarning morfologik jihatdan farqlanmasligini yaqqol namoyon etadi.

Ot

Ot predmetning maʼnosini ifodalaydigan soʻz turkumidir. Pushtu tilida kishilarni ifodalovchi otlar *خوک* *cok?* 'kim?' degan soʻroqqa javob boʻladi: *دا ځوک دی* *Dā cok dāy?* *زده کونکی دی* *Dā zdakawūnkay dāy* 'Bu kim? Bu – oʻquvchi'.

Hayvonot va jonsiz predmetlarni ifoda etuvchi otlar *څه* *cə?* 'nima?' soʻrogʻiga javob boʻladi. *دغه څه دی* *Daya cə dāy?* *دغه قلم دی* *Daya qalam dāy* 'Bu nima? – Bu ruchkadir'. Pushtu tilida otlar maʼno va grammatik xususiyatlariga koʻra dastlab ikkiga ajraladi: turdosh otlar

Otlarning jins kategoriyasi

Pushtu tilida otlar jins (rod) kategoriyasiga egadir. Har bir ot ikki grammatik jins - muzakkar va muannas jinsga mansub boʻladi.

Muzakkar jinsqa (m-r.j.) oid soʻzlarga maʼnosiga koʻra (erkak jinsiga mansub otlar nomi) soʻzlar kiradi: *شاهزادا* 'shahzoda'.

Shuningdek, soʻzning qanday tovushga tugashiga koʻra;

- 1) undosh tovushga tugagan soʻzlar: *qalam* 'qalam'
- 2) [ay] diftongi bilgn tugaydigan soʻzlar: *storay* 'yulduz'
- 3) [oy] diftongiga tugaydigan soʻzlar: *soy* 'quyon'
- 4) [ūy] diftongi bilan tugaydigan soʻzlar: *būy* 'hid'
- 5) [ū] unlisi bilan tugaydigan soʻzlar: *čāqū* 'pichoq'
- 6) [i] unlisi bilan tugaydigan soʻzlar (shaxslarni faoliyatiga koʻra belgilaydigan, kasb, hunarini bildirgan soʻzlar: *tūpči* 'toʻpchi');
- 7) [ay] diftongi bilan tugaydigan soʻzlar: *žāy* 'joy'.

Muannas jinsqa (m-s.j.) oid soʻzlar ham maʼnosiga koʻra (ayol jinsiga mansub otlar nomi): *xor* 'opa' *mor* 'ona' *lor* 'qiz' va h.

Shuningdek, soʻzning qanday tovushga tugashiga koʻra;

- 1) qisqa [a] unlisi bilan tugagan soʻzlar: *stārga* 'koʻz'
- 2) choʻziq [ā] unlisi bilan tugagan soʻzlar: *šā* 'bel'
- 3) [i] unlisi bilan tugagan soʻzlar (mavhum, aniq boʻlmagan tushunchalar va jonli mavjudotlar nomi) : *wrori* 'birdamlik', *piši* 'mushuk'
- 4) [əy] diftongi bilan tugagan soʻzlar: *kārkaŷ* 'deraza'
- 5) [o] ga tugagan soʻzlar: *rād'io* 'radio'

6) [e] unlisi bilan tugagan soʻzlar: *nāwe* ‘kelin’

7) [ən] va [z]ga tugagan aksariyat soʻzlar *stən* ‘igna’, ‘stolba’, *wraž* ‘kun’

8) ɛ [ayn] bilan tugagan barcha soʻzlar va oldida [i], [o], [a], [u] unli tovushlari kelgan [h]ga tugovchi soʻzlar ham muannas jins tarkibiga kiradilar: *šūrū* ‘boshlanish’, *mamnū* ‘cheklov’, ‘ta’qiq’, *islā(h)* ‘islohot’, *panā(h)* ‘boshpana’, ‘panoh’ va h;

9) undosh tovush bilan qator soʻzlar ham muannas jinsga talluqli boʻla oladi: *myāšt* ‘oy’, *lwešt* ‘chorak’, *cangal* ‘tirsak’ va h.

Muzakkar va muannas jins oʻrtasidagi jinsi oʻzgacha boʻlgan (shaxsiy) otlar va hayvon (jonivor)lar nomlaridagi farqlar. Shaxsiy nomlarda bu kabi farq ikki xil usulda ifodalanishi mumkin:

1) faqat leksik jihatdan: *plār* ‘ota’, *mor* ‘ona’

2) bitta oʻzakdan yasalgan turli soʻz shakllari bilan: *paštūn* ‘afgʻon’, ‘pushtun’, *paštana* ‘afgʻon ayol’, ‘pushtun ayol’

Jonivorlar nomidagi turli jinsga oidlik xoʻjalik ahamiyatiga ega boʻlib, jinslardagi farqlanish leksik jihatdan yoki soʻz yasash yoʻli bilan ifodalanadi: *γwayay* ‘buqa’, *γwā* ‘sigir’, *mağ* ‘qoʻchqor’, *meğ* ‘qoʻy’, *čərg* ‘xoʻroz’, *čərga* ‘tovuq’.

Baʼzi jonivorlar nomlarida otlarning jinsi jinsiy farqni aks ettirmasligi ham mumkin. Bunday hollarda jinsdagi farqni bildirish maqsadida soʻzga *nar* ‘nar’ va *šeža* ‘moda’ soʻzlari qoʻshib qoʻyiladi: *nar hiləy* ‘nar oʻrdak’, *šeža hiləy* ‘moda oʻrdak’.

Otlarning son kategoriyasi

Pushtu tilida otlar birlik va koʻplik kategoriyalarini mavjudligi bilan farqlanadi. Barcha otlarni uch guruhga boʻlish mumkin:

- faqat birlikda ishlatiladigan soʻzlar: *spintob* ‘oqlik’, *dosti* ‘doʻstlik’
- faqat koʻplikda ishlatiladigan soʻzlar: *yanəm* ‘bugʻdoy’, *angūr* ‘uzum’
- ham birlik, ham koʻplik sonida ishlatiladigan soʻzlar: *kitāb* ‘kitob’.

Otlarda koʻplikning ifodalanishi

Pushtu tilida otlar koʻplik son shaklini jins kategoriyasi hamda soʻzning tugashiga bogʻliq ravishda turli usullar bilan tashkil etadilar.

Muzakkar jinsga oid va undosh tovush bilan tugagan otlar quyidagicha usulda koʻplik shaklini hosil qiladilar.

Jonivorlar nomi [ān] suffiksini oladi:

uš ‘tuya’ - *ušān* ‘tuyalar’

Jonsiz buyumlar nomini anglatgan soʻzlar [una] suffiksini oladi:

kor ‘uy’ - *korūna* ‘uylar’

Tarkibida qisqa [a] unlisi boʻlgan sodda otlar koʻplik sonida [ə] (zvarakay) qoʻshimchasini olib, qisqa [a] unlisi esa tushib qoladi:

yal ‘oʻgʻri’ - *ylə* ‘oʻgʻrilar’

Soʻnggi boʻgʻini tarkibida [o], [u] unlisiga ega boʻlgan otlarda koʻplik sonni ifodalashda [o] va [u] choʻziq [a] ga aylanib, bunda [ə] zvarakay urgʻuli soʻnggi boʻgʻin qabul qiladilar:

paštūn ‘afgʻon’, ‘pushtun’, - *paštānə* ‘afgʻonlar’, ‘pushtunlar’

Soʻnggi boʻgʻini tarkibida qisqa [a] boʻlgan otlarda koʻplikda uning oʻrnini [ə] - zvarakay egallaydi yoki [una], [an] qoʻshimcha (suffiks) larini qabul qiladilar:

tūpak ‘miltiq’ - *tūpək* ‘miltiqlar’

[ay] bilan tugagan otlar tarkibida ko‘plik sonda [ay] o‘rnini [i] egallaydi:

sařay ‘odam’, ‘erkak’ - *saři* ‘erkaklar’

kəlay ‘qishloq’ - *kəli* ‘qishloqlar’.

Tarkibida cho‘ziq [u], [ā] unlilari bo‘lgan otlar ko‘plik sonda [gān], [ān] qo‘shimchalarini oladilar. Agar qo‘shimcha cho‘ziq [ā] unlisi bo‘lgan so‘zga qo‘shilsa, qo‘shimchadan avval [y] qo‘yiladi:

mullā ‘mulla’ - *mullāyān* ‘mullalar’

čāqū ‘pichoqcha’ - *čāqūgān* ‘pichoqchalar’

[ə] zvarakay, [ay], [oy], [uy]ga tugagan va jonivorlarni anglatgan so‘zlar ko‘plikda [ān] qo‘shimchasini, jonsiz narsalarni bildirgan otlar esa - [una] qo‘shimchasini qabul qiladilar:

zřə ‘yurak’ - *zřūna* ‘yuraklar’

soy ‘quyon’ - *soyan* ‘quyonlar’

So‘nggi bo‘g‘ini tarkibida qisqa [a] bo‘lgan mujskoy rodga oid otlar ko‘plikda [gān] qo‘shimchasini oladilar:

numāyanda ‘namoyanda’, ‘vakil - *numāyandagān* ‘namoyandalar’, ‘vakillar’

[i] bilan tugagan otlar ko‘plik sonda [ān] qo‘shimchasini oladilar:

bandi ‘bandi, asir’ - *bandiyan* ‘bandilar’, ‘asirlar’

Urg‘uli qisqa [a] bilan tugagan jenskiy rodga oid otlarda ko‘pliqlikda uning o‘rnini urg‘uli [e] egallaydi:

taxta ‘doska’ - *taxte* ‘doska’

Urg‘usiz qisqa [a] bilan tugagan otlarda ko‘plik sonda uning o‘rnini urg‘usiz [i] egallaydi:

stərga ‘ko‘z’ - *stərgi* ‘ko‘zlar’

[əy] bilan tugagan otlar ko‘plik sonda o‘z so‘nggi qismini o‘zgartirmaydilar: *kərkəy* ‘deraza’ – *kərkəy* ‘derazalar’

[i] bilan tugagan va mavhum tushuncha anglatgan otlarda ko‘plik sonda [i] o‘rnini [əy] egallaydi:

bozi ‘o‘yin’ – *bozəy* ‘o‘yinlar’

Jonivorlar nomini anglatgan otlar ko‘plik sonda [gāni] yoki [āni] qo‘shimchasini oladi:

piři ‘mushuk’ - *piřiigāni* ‘mushuklar’

[e] bilan tugagan va muzakkar jinsdagi otlardan tashkil topgan otlarda ko‘plik sonda [e] o‘rnini [i] egallaydi:

malgəre ‘dugona’ - *malgəri* ‘dugonalar’

[e] ga tugagan tub otlar ko‘plik sonda [āni] qo‘shimchasini oladi:

nāwe ‘kelin’ - *nāweāni* ‘kelinlar’

Cho‘ziq [ā] bilan tugagan otlarda ko‘plik sonda [gāni], [wi] qo‘shimchalarini oladilar:

xwā ‘tomon’, ‘taraf’ - *xwāwi* ‘tomonlar’, ‘taraflar’

mlā ‘bel’ - *mlāigāni* ‘bellar’

[o] bilan tugagan otlar ko‘plik sonda [gāni] qo‘shimchasini oladilar:

bizo ‘maymun’ - *bizogāni* ‘maymunlar’

Undosh tovushga tugagan otlar ko‘plik sonda [i] qo‘shimchasini oladi:

wraž ‘kun’ - *wraži* ‘kunlar’

Ғ [ayn] bilan tugagan va oldida [i], [o], [a], [u] unli tovushlari kelgan [h]ga

tugovchi soʻzlar koʻplik sonda [āni] va [āt] qoʻshimchalari ishtirokidagi ikki xil shaklga ega boʻlishlari mumkin:

tafri(h) ‘hordiq’ - *tafrigāni* ‘hordiq’lar

‘itilā ‘xabar’ - *‘itilāāt* ‘xabarlar’

Yaqin qarindoshlarni bildirgan otlar ishtirokida koʻplik turli usullar yordamida anglatiladi:

mor ona - *mendi, mandi* ‘onalar’

zoy ‘oʻgʻil’ - *zāmān* ‘oʻgʻillar’

Otlarda kelishik kategoriyasi

Pushtu tilida uch kelishik mavjud. Bosh, vositali (koʻmakchi) va chaqirish kelishiklari.

Bosh kelishik - otning boshlangʻich shakli boʻlib, bunda u biror shaxs, predmet yoki hodisaning nomini bildiradi. Gapda otlar bosh kelishikda ega, toʻgʻri toʻldiruvchi, ot-kesimning ot qismi, izohlovchi boʻlib ishlatilishi mumkin.: *Zmā wror sāgərd dəy* ‘Mening akam – oʻquvchi’

Vositali kelishik - mustaqil holda oʻtgan zamon (ergativ qurilish)da egani ifodalash uchun ishlatiladi. Qolgan barcha holatlarda vositali kelishik predlog (old qoʻshimcha) va poslelog (ort qoʻshimcha) bilan birgaligda kelishik munosabatlarini ifodalaydi.

Chaqiruv kelishigi bilan odatda *Ay!*, *E!*, *Ey!* undov soʻzlari ishlatiladi. Chaqiruv kelishigi pushtu tilida quyidagi usullar orqali yasaladi:

1) Undosh tovushga tugovchi muzakkar jinsidagi otlar qisqa [a] qoʻshimchasini qabul qiladi: *haləka!* ‘bolakay!’

2) [ay] diftongiga tugovchi otlar [ay] diftongi [iya]ga oʻzgaradi: *Ay saʻriya!* ‘Ey, odam!’

3) [oy], [uy], [ay] diftonglariga tugovchi otlarga qisqa [a] qoʻshiladi: *Zoya!* ‘Oʻgʻlim!’ *Xudāya!* ‘Xudo!’

4) *paštūn* kabi soʻzlarda qisqa [a] qabul qiladi: *Ay paštūna!* ‘Ey, pushtun!’

5) [ə], [o], [u], [ā] tovushlariga tugovchi muzakkar jinsidagi otlar hech qanday oʻzgarishsiz qoladi: *Ay ānā!* ‘Ey, buvi!’, *E zʻrə!* ‘E, yurak!’

6) Undosh tovushga tugovchi muannas jinsiga mansub otlar [i] qabul qiladi: *Mori!* ‘Ona!’

7) Qisqa [a] unlisiga tugovchi muannas jinsiga mansub otlar urgʻuga koʻra [i] yoki [e] qabul qiladi: *Ay šəži!* ‘Ey, ayol!’

8) [əy]ga tugovchi soʻzlar, qisqa [a] qabul qilishi mumkin: *Spoğməya!* ‘Oy!’, *Ay njələya!* ‘Ey, qiz!’

9) Chaqiruv kelishigining koʻplik son shakli vositali kelishikning koʻplik soniga muvofiq keladi: *Grāno awredūnko!* ‘Hurmatli tinglovchilar!’

Otlarning yasalishi

Pushtu tilida otlar turli usullar: morfologik (suffiksal uslub), sintaktik yoki leksik-sintaktik uslub yordamida yasaladi.

Suffiksatsiya usul yordamida ot yasalishi

Pushtu tilida koʻplab ot yasovchi suffikslar mavjud boʻlib, ular orasida koʻp hamda kam qoʻllanadiganlari bor. Quyidagi suffikslar eng koʻp ishlatiladi:

wāl: *kəliwāl* ‘qishloqlik’ *kəlay* ‘qishloq’ soʻzidan

nariwāl ‘yerlik’ *narəy* ‘dunyo’ soʻzidan

xor: *badixor* ‘poraxoʻr’ *badi* ‘pora’ soʻzidan

<i>ay:</i>	<i>kābulay</i> ‘qobullik’ <i>kābul</i> ‘Kobul’ so‘zidan
<i>tob:</i>	<i>saritob</i> ‘insoniylik’ <i>saray</i> ‘inson’ so‘zidan <i>zalmitob</i> ‘yoshlik’ <i>zalmay</i> ‘yosh’ so‘zidan
<i>i:</i>	<i>wrori</i> ‘birodarlik’ <i>wror</i> ‘birodar’ so‘zidan <i>dosti</i> ‘do‘stlik’ <i>dost</i> ‘do‘st’ so‘zidan
<i>tyā:</i>	<i>roytyā</i> ‘sog‘lik’ <i>roy</i> ‘sog‘’ so‘zidan <i>zřəwartyā</i> ‘jasurlik’ <i>zřəwar</i> ‘jasur’ so‘zidan
<i>wālay:</i>	<i>uğdwālay</i> ‘uzunlik’ <i>uğd</i> ‘uzun’ so‘zidan <i>klakwālay</i> ‘qattqlik’ <i>klak</i> ‘qattiq’ so‘zidan
<i>āšt:</i>	<i>jořāšt</i> ‘moslama’ ‘tuzilma’ <i>joř</i> ‘yasalgan’ so‘zidan <i>grānāšt</i> ‘qimmatlik’ <i>grān</i> ‘qimmat’ so‘zidan
<i>žay:</i>	<i>šowənžay</i> ‘maktab’ <i>šowəna</i> ‘ta‘lim’ so‘zidan
<i>tūn:</i>	<i>nəndārtūn</i> ‘ko‘rgazma’ <i>nəndāra</i> ‘tomosha’ so‘zidan <i>kitābtūn</i> ‘kutubxona’ <i>kitāb</i> ‘kitob’ so‘zidan
<i>əna:</i>	<i>wahəna</i> ‘zarba’ <i>wahəl</i> ‘urmoq’ so‘zidan <i>sātəna</i> ‘qo‘riqlash’ <i>sātəl</i> ‘qo‘riqlamoq’, ‘saqlamoq’ so‘zidan
<i>galwi:</i>	<i>pejəndgalwi</i> ‘tanishish’ <i>pejəndəl</i> ‘tanimiq’ so‘zidan
<i>oy:</i>	<i>wayəndoy</i> ‘notiq’, ‘voiz’ <i>wayəl</i> ‘gapirmoq’ so‘zidan
<i>ūn:</i>	<i>badlūn</i> ‘almashish’ <i>badlawəl</i> ‘almashmoq’, <i>lamsūn</i> ‘provokatsiya’, ‘kutqu solmoq’ <i>lamsawəl</i> ‘qutqu solmoq’, ‘g‘ulg‘ula solmoq’ so‘zidan
<i>či:</i>	<i>nəndārči</i> ‘tomoshabin’ <i>nəndāra</i> ‘tomosha’ so‘zidan
<i>wān:</i>	<i>gād'iwān</i> ‘aravakash’ <i>gād'əy</i> arava so‘zidan
<i>mar:</i>	<i>dāřamār</i> ‘bosqinchi’, ‘bandit’ <i>dāřa</i> ‘bosqin’ so‘zidan
<i>zay:</i>	<i>yusufzay</i> ‘yusufzay’ <i>yusuf</i> (pushtun qabilasi nomi) so‘zidan
<i>istān:</i>	<i>mājaristān</i> ‘Vengriya’ <i>mājar</i> ‘vengr, mojar’ so‘zidan
<i>āk:</i>	<i>žbešāk</i> ‘eksploatatsiya’, <i>škelāk</i> ‘kolonializm’, <i>cəšāk</i> ‘ichimlik’
<i>wāla:</i>	<i>dukānwāla</i> ‘do‘konchi’, <i>dukān</i> ‘do‘kon’ so‘zidan.

So‘z qo‘shib so‘z yasash

Barcha murakkab so‘zlar o‘z tarkibidagi qismlarning ma‘no munosabatlariga ko‘ra ikki turga: ijodiy va atributiv turlarga bo‘linadi.

Ijodiy tur: har ikki tarkibiy qismi bir-biriga bog‘liq bo‘lmagan murakkab so‘zlar. Bu kabi murakkab so‘zlar ikki mustaqil so‘zning ham [o], [aw] bog‘lovchilari bilan, ham ularsiz birlashuvi yo‘li bilan yasalishi mumkin: *kārxāna* ‘korxona’, *nāstawalāra* ‘muloqot’, *rākřawarkřa* ‘ayirboshlash’, ‘savdo’, *šā-o-xwā* ‘chor-atrof’, *mor aw plār* ‘ota-ona’, *špa aw wraž* ‘sutka’, ‘kechayu-kunduz, *tag aw rātag* ‘harakat’, *šnə aw zaryūna* ‘kamalak’.

Atributiv tur: bunday murakkab so‘zlarda dastlabki element odatda ikkinchisiga izoh berib, uni to‘ldirib keladi, u ikkinchi komponentning aniqlovchisi kabi vazifa bajaradi: *torayāra* ‘ko‘k yo‘tal’, *srəzar* ‘oltin’, *bud'əyṭāl* ‘kamalak’, *bud'əykaṭ* ‘Katta Ayiq’.

Yangi ma‘noli otlar so‘z birikmasining leksikalizatsiyalashuvi yo‘li bilan ham yasalishi mumkin - ot + ot va [də] so‘z oldi qo‘shimchasi:

də xāwro tel ‘kerosin’, *də obo spay* ‘suvsar’.

Substantivatsiya

Substantivatsiya ot yasash usullaridan biridir. Sifat, sifatdosh va fe'ning noaniq shakllari ham otga aylanishi mumkin. Bunda ular o'zlarining dastlabgi belgilarini yo'qotish bilan birga otlarga xos bo'lgan barcha belgilarga ega bo'ladilar:

loy 'katta', 'katta odam', *loyān* 'katta odamlar', *kučnay* 'kichkina', 'bola', *kučniyān* 'bolalar', *likūnkay* 'yozuvchi', *joředəl* 'qurilish' va h.

Sifat

Pushtu tilida sifatlar alohida morfologik belgilariga ega emas. Ular semantik va sintaktik vaziflariga ko'ra ajralib turadilar.

Jins (rod), son va kelishik hosil bo'lishi xususiyatlariga ko'ra pushtu tilidagi sifatlar bir necha guruhlariga bo'linadilar.

Kuchsiz sifatlar - deb birlik sondagi muannas jins shaklini urg'usiz qisqa [a] qo'shimchasi qo'shilishi orqali yasaladigan sifatlarga aytilib, bunda muzakkar jinsning ko'plik sondagi shakli o'zgarmaydi, ya'ni birlik va ko'plik son shakllari o'zaro muvofiq keladi:

	Birlik	Ko'plik
m-r.j.	<i>tor</i> 'qora',	<i>tor</i>
m-s.j.	<i>tora</i>	<i>tori</i>
m-r.j.	<i>loy</i> 'katta'	<i>loy</i>
m-s.j.	<i>loya</i>	<i>loyi</i>

Kuchli sifatlar - deb birlik sondagi muannas jins shakli yasashida o'zakdagi [o], [u] tovushlari o'rnini urg'uli qisqa [a] egallab, so'z oxiriga urg'uli qisqa [a] qo'shiladigan sifatlarga aytiladi. Muzakkar jinsdagi ko'plik son shaklini hosil qilishda unli [o] va [u] o'rnini cho'ziq [ā] unlisi egallab, so'z oxiriga zvarakay [ə] qo'shiladi:

	Birlik	Ko'plik
m-r.j.	<i>prot</i> 'yotgan'	<i>prātə</i>
m-s.j.	<i>prata</i>	<i>prate</i>

Oraliq sifatlar - deb ham kuchli, ham kuchsiz sifatlarning xususiyatlarini olgan sifatlarga aytiladi. Muannas jins shaklini hosil qilishda ular urg'uli [a] qo'shimchasini oladi va uning ichki unli tovushi o'zgarmaydi. Muzakkar jins ko'plik son shakli so'z oxiriga urg'uli zvarakay [ə] qo'shimchasi qo'shilishi orqali hosil qilinadi. Ichki [o], [u] unlilari almashmaydi:

	Birlik	Ko'plik
m-r.j.	<i>uğd</i> 'uzun'	<i>uğdə</i>
m-s.j.	<i>uğda</i>	<i>uğde</i>

Sinkopirovlashgan (qisqargan) sifatlar - deb shakllarini hosil qilishda unli tovushi tushib qoladigan sifatlarga aytiladi:

	Birlik	Ko'plik
m-r.j.	<i>sur</i> 'qizil'	<i>srə</i>
m-s.j.	<i>sra</i>	<i>sre</i>
m-r.j.	<i>trix</i> 'sho'r'	<i>tərxə</i>
m-s.j.	<i>tərxə</i>	<i>tərxə</i>

Urg‘uli [ay] diftongi bilan tugagan sifatlarning muannas jins shaklida [ay], [ey]ga o‘zgaradi, urg‘usiz [ay] esa [e]ga aylanadi:

	Birlik	Ko‘plik
m-r.j.	<i>kučnay</i> ‘kichkina’	<i>kučni</i>
m-s.j.	<i>kučnəy</i>	<i>kučnəy</i>
m-r.j.	<i>nəway</i> ‘yangi’	<i>nəwi</i>
m-s.j.	<i>nəwe</i>	<i>nəwi</i>

[e]ga tugagan sifatlarning muannas jins shaklini hosil qilishda [e] o‘rnini [a]ga almashtiradilar:

	Birlik	Ko‘plik
m-r.j.	<i>šə</i> ‘yaxshi’	<i>šə</i>
m-s.j.	<i>ša</i>	<i>še</i>

[a], [ā], [e], [i], [o], [u] bilan tugagan sifatlarning barcha shakllarni hosil qilishda ham o‘zgarmaydilar:

	Birlik	Ko‘plik
m-r.j.	<i>šāyista</i> ‘chiroyli’	<i>šāyista</i>
m-s.j.	<i>šāyista</i>	<i>šāyista</i>

Pushtu tilida sifati darajalari

Pushtu tilida sifatlarning morfologik ifodalangan qiyosiy daraja shakllariga ega emas. Qiyosiy va orttirma darajalar tahliliy usul yordamida ifodalanadi.

Qiyosiy daraja. Sifatning o‘zi ijobiy darajada bo‘lib, boshqa buyum bilan u yoki bu xususiyatga egaligi tufayli qiyoslanayotgan buyum esa *tər* yoki *də* so‘z oldi va *cxə* so‘z orqqa qo‘shimchalari bilan vositali kelishikda keladi:

Zmā sūr qalam sta tər šnə qalam uğd dəy ‘Mening qizil ruchkam sening ko‘k ruchkangga nisbatan uzunroq’.

Ottirma daraja: sifat ijobiy darajada bo‘lib, gap tarkibiga nisbiy kelishikdagi *tər* yoki *də* so‘z oldi va *cxə* so‘z orqqa qo‘shimchasi bilan *tol* so‘zi (‘barcha’, ‘hamma’) kiritiladi: *Amad tər tolo məšr dəy* ‘Ahmad eng katta’.

Ottirma daraja boshqa usul bilan ham ifodalanishi mumkin: oddiy darajadagi sifatdan avval *də* yoki *lə* old qo‘shimchali ko‘plik son vositali kelishikdagi xuddi shu sifat keladi: *də šə šə dəy* ‘eng yaxshi’.

Sifatlarning ot so‘z turkumiga o‘tishi

Sifatlarning substantivatsiyalashuvi hodisasi pushtu tilida ancha keng tarqalgan. Ot so‘z turkumiga o‘tgan sifatlarning buyum belgisi bildirish ahamiyatini yo‘qotib, buyum ma‘nosiga ega bo‘ladi.

Substantivlashgan sifatlarning jinslarga ko‘ra o‘zgarmay qo‘yadilar va tugallanishi yoki ma‘nosiga ko‘ra bittayu-bitta muayyan jinsiga ega bo‘ladi.

Ular gapda ega, to‘ldiruvchi yoki murakkab ot-kesimning ot qismi sifatida kelishi mumkin. Ba‘zi sifatlarning deyarli butunlay ot so‘z turkumi tarkibiga qo‘shilib ketgan: *bandiyān* ‘asirlar’, ‘bandilar’ va h.

Sifatlarda jins, son va kelishik kategoriyasi

Sifatlar, gapda aniqllovchi vazifasida kela turib, aniqlanmish bilan jins, son va kelishikda moslashadilar. Shunday qilib, sifatlarning jins, son va kelishigi ular tegishli bo‘lgan otning shu kabi kategoriyalariga bog‘liq bo‘ladi. Sifatlarning bu kategoriyalari mustaqil ko‘rinishga ega emas: *tor mez* ‘qora stol’, *tora taxta* ‘qora taxta’, *tori taxte* ‘qora taxtalar’.

Vositali kelishikdagi sifatlarning hosil bo‘lish qoidalarini vositali kelishikdagi otlarning yasash qoidalariga muvofiq keladi (o‘zgarmas sifatlardan bundan mustasno). Ko‘plik sonidagi sifatlarning vositali kelishigi ham [o]ga tugaydi: *Də toro taxto uḡdwālay* ‘Qora taxtalarining uzunligi’.

Sifatlarning yasashi

Suffiks (orqa qo‘shimcha) lar yordamida hosil bo‘lish eng sermahsul sifat yasovchi qo‘shimchalar quyidagilardir:

<i>i:</i>	<i>hukumati</i> ‘hukumatga oid’, <i>hukumat</i> ‘hukumat’ so‘zidan, <i>paudzi</i> ‘harbiy’, <i>paudz</i> ‘qo‘shin’ so‘zidan.
<i>nay:</i>	<i>osanay</i> ‘bugungi’ <i>os</i> ‘hozir’ so‘zidan <i>koranay</i> ‘uyga oid’ <i>kor</i> ‘uy’ so‘zidan
<i>iz: zay:</i>	<i>arxiz</i> ‘yonlama’, <i>arx</i> ‘yon’ so‘zidan <i>sulayiz</i> ‘tinch’, <i>sula</i> ‘tinchlik’ so‘zidan <i>dwasaridzay</i> <i>motar</i> ‘ikki o‘rinli avtomobil’,
<i>nāk:</i>	<i>xatarnak</i> ‘xatarli’ <i>xatar</i> ‘xatar’ so‘zidan
<i>jən:</i>	<i>namjən</i> ‘namgar’ <i>nam</i> ‘nam’ so‘zidan <i>oblən</i> ‘suvli’ <i>obə</i> ‘suv’ so‘zidan
<i>m(ə)an: mand:</i>	<i>sudman</i> ‘foydali’ <i>sud</i> ‘foyda’ so‘zidan <i>andišmən</i> ‘bezovtalangan’ <i>andišna</i> ‘bezovtalik’ so‘zidan, <i>pamən</i> ‘qo‘tir bosgan’ <i>pam</i> ‘qo‘tir’ so‘zidan
<i>war:</i>	<i>zřəwar</i> ‘botir’, ‘qo‘rqmas’ <i>zřə</i> ‘yurak’ so‘zidan <i>dabarin</i> ‘toshloq’ <i>dabara</i> ‘tosh’ so‘zidan
<i>in:</i>	<i>wrešmin</i> ‘shoyili’ <i>wrešm</i> ‘shoyi’ so‘zidan
<i>yālay:</i>	<i>nangiyālay</i> ‘vijdonli’ <i>nang</i> ‘vijdon’ so‘zidan
<i>āna:</i>	<i>dustāna</i> ‘do‘stona’ <i>dust</i> ‘do‘st’ so‘zidan <i>samimāna</i> ‘samimiy’ <i>samim</i> ‘samimiy’ so‘zidan
<i>dār:</i>	ushbu suffiks ham sifat, ham ot yasashda ishlatiladi: <i>mewadār</i> ‘mevali’ <i>mewa</i> ‘meva’ so‘zidan
<i>bəxən:</i>	<i>sūrbəxən</i> ‘qizg‘ish’ <i>sūr</i> ‘qizil’ so‘zidan
<i>ū:</i>	<i>britū</i> ‘mo‘ylovdor’ <i>brit</i> ‘mo‘ylov’ so‘zidan
<i>ənd:</i>	<i>swažənd</i> ‘kuydiruvchan’, ‘qaynoq’ <i>swəl</i> ‘kuydirmok’, ‘yonmoq’

Prefikslar hamda so‘z qo‘shilishi yordamida sifat yasash

Sifat yasash uchun *nā* va *be* prefikslari qo‘llanadi. *nā* prefiksi odatda undosh tovush bilan tugagan otlarga qo‘shilib, unga qisqa [a] qo‘shiladi: *nākāra* ‘dangasa’, *nājořa* ‘kasal’; *be* prefiksi otlar bilan birga qo‘llanadi va ushbu ot anglatgan narsa yo‘qligini bildirgan sifat hosil qiladi: *bekora* ‘uysiz’, *be‘aqla* ‘aqlsiz’, ‘beaql’. Undosh tovushga tugagan *be* qo‘shimchasini olgan otlar qisqa [a] tovushiga tugaydi.

Sifatlar prefiks sifatida *kam* va *ham* qo‘shimchalari ishtirokida ham yasalishi mumkin. *kam* qo‘shimchasi u qo‘shilib kelgan so‘z anglatgan narsaning ozligini

bildirsa, *ham* birgalik, birvaqtililikni anglatadi: *kam‘aqla* ‘ahmoq’, ‘kamaql’, *hamşakla* ‘bir xil’. Undosh tovush bilan tugagan va *kam* hamda *ham* qo‘shimchalarini olgan otlar so‘z oxirida qisqa [a] tovushini olishlari mumkin.

Pushtu tilida sifatlar aralash yo‘l bilan ham (so‘z qo‘shilishi + qo‘shimcha (suffiks) olish) yasalishi mumkin: sifat va otdan, ot va sifatdan, son va otdan, ot va hozirgi zamon sifatdoshidan, ot va otdan; so‘zning oxirgi qismi odatda [ay] qo‘shimchasi bilan tugaydi: *spin-stərgay* ‘bezbet’, ‘betga chopar’, *sarpəṭay* ‘yopiq’, *nūmwṛəkay* ‘unutilgan’, ‘noma’lum’, *yawlāsay* ‘bir qo‘lli’, *sūlayūštūnkay* ‘tinchliksevar’, *azādibaxšūnkay* ‘haloskorona’, *sūladust* utinchliksevaru.

Pushtu tilida yuqorida nomi keltirilgan usullardan tashqari boshqa so‘z hosil qilish usullari ham bor: *nimkaš* ‘yarim ochiq’, *sarkaš* ‘o‘jar, qaysar’, *ṡamžapəlay* ‘ma’yus’ va h.

Son

Pushtu tilida son so‘z turkumi miqdor va tartib sonlarga bo‘linadi.

Miqdor sonlar pushtu tilida jins toifasiga ega emas va jinslarga ajralmaydi (g‘arbiy lahjasidagi *yaw* ‘bir’ va *dwa* ‘ikki’ sonlaridan tashqari).

Vositali kelishikda miqdor sonlar, *dwa* ‘ikki’ sonidan boshlab [o] tovushiga tugaydi, ya’ni ular ko‘plik sondagi ot bo‘lib keladilar. Pushtu tilidagi sonlarni sodda: *yaw* ‘bir’, *calor* ‘to‘rt’, tarkibli: *pinžəlas* ‘o‘n besh’, *atəlas* ‘o‘n sakkiz’ va murakkab: *dwa sawa aw pinžəderš* ‘ikki yuz o‘ttiz besh’ sonlarga ajratish mumkin.

Inkor gaplarda ot bilan birga bevosita to‘ldiruvchi vazifasida kelgan sonlar rus tilidagi kabi qaratqich kelishikda emas, balki vositali kelishikda keladilar: *Zə dwa qalama na larəṡ* ‘Menda ikkita ruchka yo‘q’.

Muzakkar jinsga oid bo‘lib, undosh tovushga tugagan hamda ko‘plik soni qo‘shimchasi [ūna], [ān] o‘rniga aniq-miqdor soni va noaniq-miqdor *co* bilan birga kelgan otlar qisqa [a] tovushini olishlari mumkin.

Miqdor sonlar bilan birga kelgan otlar, *dwa* ‘ikki’dan boshlab, ko‘plik son vositali kelishikda qo‘llanadilar, undosh tovushga tugagan muzakkar jinsga mansub bo‘lgan otlar esa qisqa [a] tovushini olishlari mumkin: *dwa kitāba* ‘ikkita kitob’, *owə mezūna* ‘ettita stol’.

Miqdor sonlarning turlanishi

Vositali kelishikdagi *yaw*, *yawa* ‘bir’ sonlari muzakkar jins uchun *yawə* hamda muannas jins uchun *yawe* shakliga ega. Qolgan sonlar esa vositali kelishikda [o] tovushi bilan tugaydilar.

Bosh kelishik	Vositali kelishik
<i>Dwa</i> ‘ikki’	<i>Dwo</i>
<i>Dwe</i> ‘ikki’ (m-s.j.)	<i>Dwo</i>
<i>Dre</i> ‘uch’	<i>Dro</i>
<i>Şəl</i> ‘yigirma’	<i>Şəlo</i>
<i>Dwāŗa</i> ‘ikkala’	<i>Dwāŗo</i>
<i>Dwāŗi</i> ‘ikkala’ (m-s.j.)	<i>Dwāŗo</i>

las, *şəl*, *səl*, *zər*, *lak*, *kror*, *milyūn* so‘zlari ham son, shu bilan birga xisob otlari ma’nosiga egadirlar. Ular ot kabi son shakliga ega va muayyan jins toifasiga tegishlidirlar. Ko‘plik son shaklida ushbu so‘zlar hamisha hisob otlari ma’nosida ishlatiladilar: *lasūna* ‘onlab’, *şəlūna* ‘yigirmatalab’, *səlūna* ‘yuzlab’, *lakūna* ‘yuzminglab’ va h.

Ko‘plik shaklida *şəl*, *zər*, *səl* so‘zlari shuningdek *-gūna* suffiksini olishi mumkin:

şalgūna, zərgūna, səlgūna. *co* olmoshi hamda *dwa* dan boshlangan sonlar bilan kelgan *şəl, səl, zər* va h. lar qisqa urgʻusiz [a] tovushiga tugaydi. Shu bilan birga *şəl* muannas jinsga oid soʻz sifatida ham ishlatiladi: *Co şəli?* ‘Yigirmatalik nechta?’

Ikkidan boshlab barcha sonlar bilan *şəl* oʻrniga *saw* ishlatiladi: *co sawa* ‘bir necha yuz’, *calor sawa* ‘toʻrt yuz’.

Miqdor sonlarning yozilishi va talaffuzi

Bir – <i>Yaw</i>	Yigirma sakkiz – <i>Atəwişt</i>
Ikki – <i>Dwa</i>	Yigirma toʻqqiz – <i>Nəhwişt</i>
Uch – <i>Dre</i>	Oʻttiz – <i>Derş</i>
Toʻrt – <i>Calor</i>	Qirq – <i>Calwəşt</i>
Besh – <i>Pinžə</i>	Ellik – <i>Pinžos</i>
Olti – <i>Şpağ</i>	Oltmish – <i>Şpetə</i>
Yetti – <i>Owə</i>	Yetmish – <i>Awyā</i>
Sakkiz – <i>Atə</i>	Sakson – <i>Atyā</i>
Toʻqqiz – <i>Nəh</i>	Toʻqson – <i>Nəwi</i>
Oʻn – <i>Las</i>	Yuz – <i>Səl</i>
Oʻn bir – <i>Yawolas</i>	Bir yuz bir – <i>Yaw səlo yaw</i>
Oʻn ikki – <i>Dwolas (dolas)</i>	Bir yuz oʻn – <i>Yaw səlo las</i>
Oʻn uch – <i>Dyārlas (dyarlas)</i>	Bir yuz oʻttiz yetti – <i>Yaw səlo owəderş</i>
Oʻn toʻrt – <i>Cwārlas (cwarlas)</i>	Ikki yuz – <i>Dwa sawa</i>
Oʻn besh – <i>Pinžəlas</i>	Ikki yuz qirq sakkiz – <i>Dwa sawa aw atə calwəşt</i>
Oʻn olti – <i>Şpārlas (şpāras)</i>	Uch yuz – <i>Dre sawa</i>
Oʻn yetti – <i>Owəlas</i>	Uch yuzu yetmish toʻrt – <i>Dre sawa aw calor owyā</i>
Oʻn sakkiz – <i>Atəlas</i>	Toʻrt yuz – <i>Calor sawə</i>
Oʻn toʻqqiz – <i>Nulas (nunas)</i>	Besh yuz – <i>Pinžə sawə</i>
Yigirma – <i>Şəl</i>	Olti yuz – <i>Şpağ sawə</i>
Yigirma bir – <i>Yawwişt</i>	Yetti yuz – <i>Owə sawə</i>
Yigirma ikki – <i>Dwawiş</i>	Sakkiz yuz – <i>Atə sawa</i>
Yigirma uch – <i>Dərwişt</i>	Toʻqqiz yuz – <i>Nəh sawə</i>
Yigirma toʻrt – <i>Calorwişt</i>	Ming – <i>Zər</i>
Yigirma besh – <i>Pinžəwişt</i>	Bir ming toʻqqiz yuz ellik – <i>Yaw zərə aw nəh sawa pinžos</i>
Yigirma olti – <i>Spugwişt</i>	Oʻn ming – <i>Las zərə</i>
Yigirma yetti – <i>Owəwişt</i>	Million – <i>Milyūn</i>

yaw soni koʻpincha ‘kimdir’, ‘allakim’ noaniq olmoshi maʼnosida qoʻllanadi: *Yaw saʼray pər xrə spor wū* ‘Bir odam eshakda ketayotgan edi’.

Tartib sonlar pushtu tilida muzakkar jins uchun miqdor sonlarga [əɱ] va muannas jins uchun esa [əma] suffiksi qoʻshilishi orqali hosil boʻladi. Ular kuchsiz sifat kabi turlanadilar.

yaw ‘bir’ va *yawa* ‘bitta’gacha boʻlgan tartib sonlar mustaqil shakllariga ega: *lūmřay* ‘birinchi’, *lūmřəy* ‘birinchi’ (m-s.j.). *dwa* va *calor*dan keyingi tartib raqamlar ikkitadan shaklga egalar: *dwahəm, dwayəm, calarəm, calorəm*.

Ba'zi tartib sonlarning yozilishi va talaffuzi

<i>lumřay</i>	birinchi	<i>calarəm</i>	to'rtinchi
<i>lumřay</i>	birinchi (m-s.j.)	<i>calarəma</i>	to'rtinchi (m-s.j.)
<i>řumbay</i>	birinchi	<i>calorəm</i>	to'rtinchi
<i>řumbəy</i>	birinchi (m-s.j.)	<i>calorəma</i>	to'rtinchi (m-s.j.)
<i>awwal</i>	birinchi	<i>awyāyəm</i>	yetmishinchi
<i>awwala</i>	birinchi (m-s.j.)	<i>atyāyəm</i>	saksoninchi
<i>dwahəm</i>	ikkinchi	<i>nwiyəm</i>	to'qsoninchi
<i>dwahəma</i>	ikkinchi (m-s.j.)	<i>sələm</i>	yuzinchi
<i>dwayəm</i>	ikkinchi	<i>dwasawəm</i>	ikki yuzinchi
<i>dwayəma</i>	ikkinchi (m-s.j.)	<i>zərəm</i>	minginchi
<i>dreyəm</i>	uchinchi	<i>las zərəm</i>	o'n miningchi
<i>dreyəma</i>	uchinchi (m-s.j.)	<i>milyūnəm</i>	miliyoninchi

Noaniq sonlar

Noaniq sonlar noaniq miqdorni anglatadi. *co* 'qancha', 'bir qancha', *comra* 'qancha', *domra* 'necha', *hayomra* 'shuncha', *cə* 'bir necha' so'zlarni ushbu son toifasiga kiritish mumkin. Noaniq sonlar vositali kelishikda o'zgarmaydilar. Noaniq sonlar bilan qo'llangan otlar bevosita kelishikda qo'llanadilar.

Kasr sonlar

Kasr sonlar pushtu tilida odatda *barxa* 'qism' so'zi yordamida hosil bo'ladi: *pinžəma barxa* $1/5$, *calweštəma barxa* $1/40$, *calor pinžəmi* $4/5$ (*barxa* so'zi tushib qoladi). Kasr sonlarni ifodalash uchun shuningdek *nim* 'yarim', *bāndi* 'ko'p', 'ortiq'; *kam* 'kam' kabi so'zlar qo'llanadi: *pāu bāndi dwa* $2 \frac{1}{4}$; *pāu kam yaw čārak* $3/4$; *pāu bāndi yaw čārak* $1 \frac{1}{4}$; *dwa nim pāwa* $2 \frac{1}{2}$; *yaw nim pāu* $1 \frac{1}{2}$; *pāu* $1/4$; *nim* $1/2$; *dre pāwa* $3/4$; *pāu kam dwa* $1 \frac{3}{4}$; *dwa nim* $2 \frac{1}{2}$.

Sanoq sonlarning pə so'z oldi qo'shimchasi bilan kelishi

yawdan keyin kelgan *pə* so'z oldi qo'shimchali sanoq sonlar "muayyan (son bildirgan) marotaba" ma'nosini anglatadi, masalan: *yaw pə dwa* 'ikki marotaba'; *yaw pə dre* 'uch marotaba'; *yaw pə las* 'o'n marotaba'; *yaw pə səla* 'yuz marotaba'.

pə so'z oldi qo'shimcha bilan kelgan sanoq sonlar "qanchaga" degan ma'no bildiradi: *yaw pə yaw* 'birga bir', *dre pə šəl* 'yigirmaga uchta', *las pə las* 'o'nga o'n', *Yaw pə calor badlawəm* 'Birini to'rttaga almashtiraman' degan ma'noni anglatadi.

Bitta son *pə* so'z oldi qo'shimchasi bilan takrorlanganida bu tasdiqni, gap

ma'nosini kuchaytirishni anglatadi: *yaw pə yaw rāyay* 'u bitta o'zi keldi', *Ahmad aw Mahmud dwa pə dwa nāst wū* 'Ahmad va Mahmud (ikkalasi) yonma-yon o'tirgandilar'; *dre pə dre wlāřal* 'uchchalasi ham ketdi', 'uchovlashib ketdilar'.

pə old qo'shimchasini olgan sanoq sonlar 'qancha', 'necha pulga' ma'nosini bildirishi ham mumkin: *pə yaw zər rūpəy* 'ming rupiyaga'; *Pə calor sawa rūpəy ye axista da* 'U shu narsani 400 rupiyaga sotib oldi.

pə so'z oldi qo'shimchasi shuningdek, vaqtni ifodalashda ham ishlatiladi: *pə calor nimo bajo* 'soat to'rtida', *pə yaw sā'at* (ki) 'bir soat ichida', *pə las sā'ata ki* 'o'n soat davomida'. Shuni ham qayd etish kerakki, keltirilgan misollardagi *pə* old qo'shimchali sonlar bosh kelishikda qoladilar.

Sonlar *pə* old qo'shimchasisiz takrorlanganida bunday jumla "taqsimlash" ma'nosiga ega bo'ladi: *yaw yaw* 'bittadan', *dre dre* 'uchtadan', *Də haləkāno ta dwa dwa kitābūna warkřa* 'Bu bolalarga ikkitadan kitob ber'.

žal 'marta', 'gal' so'zi ishtirokidagi sanoq sonlar: *Dre žala calor dwolas* (kegi) 'Uch marta to'rt o'n ikkiga teng'.

Numerativlar

Pushtu tilida turli buyumlar uchun tegishli numerativlar (sanoq so'zlar) mavjud: *tan*, *kas* 'shaxs', *sar* 'bosh', *dāna* 'dona', *jild* 'dona', 'jild', 'nusxa', *taxta* 'dona', 'varaqlar', *tan* 'dona', 'bo'lak', *bāb* (bino, mashinalarni sanash uchun), *tořa* 'bo'lak', 'qism', *pāya* 'dona' (mashina, uskunalar, mebelni sanash uchun), *jořa* 'juft', *darjan* 'o'n ikki dona', *kulča* "dona", 'bo'lak', *arāda* (avtomobillar va h.larni sanash uchun), *tāka* (kiyim bosh, ro'mollarni sanash uchun) *tūp* 'to'p' (manufaktura mollarni hisoblash uchun), *dast* (kostyumlarni sanash uchun), *tika* (metall idishlarni sanash uchun), *mil* (miltiqlarni sanash uchun), *dwa tana saři* 'ikki erkak kishi', *dre sara řwayān* 'uch bosh buqa'.

Foizlarni ifodalanishi

Pushtu tilida foizlarni ifodalash uchun *pə* so'z oldi qo'shimchasi, hamda *ki* so'z orqali qo'shimchasini olgan *səl* 'yuz' soni ishlatiladi: *pə səlō ki las* 10 %; *pə səlō ki calweřt* 40 %.

Olmosh

Pushtu tilidagi olmoshlar boshqa so'zlar bilan aloqasi hamda semantikasiga bog'liq ravishda quyidagi guruhlar bo'lishi mumkin.

1. Ot - olmoshlar: *zə* "men", *tə* "sen", *mūnř* 'biz', *cə* 'nima', *haya* 'u' va h.
2. Sifat - olmoshlar: *xpəl* 'o'z', *řol* 'hamma', 'barcha'.
3. Enklitik olmoshlar: *mi* - I shaxs, bir. son uchun, *di* - II shaxs bir. son, *mū* - I shaxs ko'p. son, *mo* - II shaxs ko'p. son, *ye* - III shaxs bir. va ko'p. son.
4. Shaxsiy - yo'llovchi olmoshlar: *rā* - I shaxs uchun, *dar* -II shaxs uchun, *war* - III shaxs uchun.
5. Son - olmoshlar: *comra* - 'qancha, necha', *cona* 'qancha', 'necha', *dona* 'shuncha', *dayomra* 'shuncha' va h.
6. Ravish - olmoshlar: *cənga* 'qanday, qanday qilib', *kəla* 'qachon'.

Ma'nosiga ko'ra olmoshlar quyidagi guruhlar bo'linadi:

1. Kishilik olmoshlari: *zə* 'men', *tə* 'sen', *day* 'u' (m-r.j.), *dā* 'u' (m-s.j.), *mūnř* 'biz', *tāsi*, *tāsū* "siz", *dūy*, *hayoy* 'ular';
2. Egalik olmoshlari: *zmā* "mening", *stā* "sening", *dədə* 'uning' (m-r.j.), *dəde* 'uning' (m-s.j.), *zmūnř* 'bizning', *stāsi* "sizning", *dəduy* 'ularning';
3. O'zlik olmoshi: *xpəl* 'o'z';
4. Noaniqlik-so'roq olmoshlar: *cok* 'kim', 'kimdir', *co* 'qancha', 'bir necha';

5. Ko‘rsatish olmoshlari: *dā* ‘mana bu’, ‘shu’, *daya*, *daye* ‘bu’, ‘shu’, *haya* ‘ana u’, ‘o‘sha’, ‘o‘shalar’;

6. Inkor olmoshlari: *hicok* ‘hech kim’, *hic* "hech";

7. Aniqllovchi olmoshlar: *tol* ‘bari’, ‘hammasi’, *har* ‘har’ va h

Kishilik olmoshlari

	Birlik	Ko‘plik
I sh.	<i>zə</i> ‘men’	<i>mūnğ</i> ‘biz’
II sh.	<i>tə</i> ‘sen’	<i>tāsi</i> ‘siz’
III sh.	<i>day</i> ‘u’	<i>dūy</i> ‘ular’
	<i>dā</i> ‘u’ (m-s.j.)	<i>hayūy</i> ‘ular’ (m-s.j.)

Vositali kelishikda ko‘plikdagi olmoshlar o‘zgarmaydi lekin, birlikdagi shaxs olmoshlari quyidagi shakllarni oladilar:

I sh.	<i>mā</i>
II sh.	<i>tā</i>
III sh.	<i>də</i>
	<i>de</i>

Kishilik olmoshlari I va II shaxs vositali kelishikdagi shakllari ko‘pincha vositali to‘ldiruvchi vazifasida ham keladi: *tə mā wine?* ‘Sen meni ko‘ryapsanmi?’.

Kishilik olmoshlari turli so‘z oldi va so‘z orti qo‘shimchalari bilan birga qo‘llanishi mumkin: *dadəcxa* ‘unda’, *zmūnğ sara* ‘biz bilan’, *māta* ‘menga’ va h.

Ko‘rsatish olmoshlari

dā, *daya* olmoshlari bevosita yaqinda joylashgan yoki biron-bir ma‘lum narsani ko‘rsatadilar.

haya ko‘rsatish olmoshi so‘zlovchiga bevosita yaqinda bo‘lmagan, nisbatan uzoqda joylashgan biron-nimani ko‘rsatadi.

hūya olmoshi yordamida so‘zlovchidan ancha uzoqdagi buyum va narsalar ko‘rsatiladi.

Gapda ko‘rsatish olmoshlari aniqllovchi vazifasida kelib, aniqlanmish bilan jins, son va kelishikda moslashadilar: *Də hayo sařo nūmūna cə di?* ‘Anovi kishilarning ismi nima?’

Noaniq-so‘roq olmoshlari

cok? ‘kim?’, *co?* ‘qancha?’, ‘necha?’ noaniqlik-so‘roq olmoshlari jins va miqdorni ifodalaydigan alohida shakli bo‘lmay, vositali kelishikda *cok* olmoshi *čā* shakliga ega. *cə* noaniqlik-so‘roq olmoshi doimo muzakkar jinsning ko‘plik son shaklida qo‘llanadi. U vositali kelishiqda qo‘llanmaydi.

Noaniq olmoshlari

plānay ‘qandaydir’, ‘qaysidir’, *žini* ‘ba‘zi’ olmoshlari gapda aniqllovchi vazifasida qo‘llanishi mumkin. Ular shuningdek, substantivatsiyalashuvi (otlashuvi) mumkin: *Žini šə kawī žini bad* ‘Ba‘zilar yaxshi ishlashsa, ba‘zilar yomon’.

Belgilash olmoshlari

tol, *har*, *gərd* aniqlash olmoshlari aniqllovchi vazifasida kelib, sifatlarning

qoidalariga binoan o'zgaradilar: *ṭola wraṣ* 'kun bo'yi', *har yaw* 'har kim', *harcok* 'har bir', 'har kim', *hamāya* 'xuddi o'sha' birikmalarini ham aniqlash olmoshlari tarkibiga kiritish mumkin.

Bo'lishsizlik olmoshlari

Bo'lishsizlik olmoshlari predmet yoki belgiga nisbatan inkor ma'nosini bo'lishsizlikni bildiradi. Bu olmoshlar ishtirok etan gapning kesimi bo'lishsiz shklida kelib, gap inkor gap hisoblanadi. Pushtu tilida bo'lishsizlik olmoshlari, asosan, *hic* 'hech' so'zidan iborat. Bu olmosh orqali yasalgan bir qator yasama olmoshlar, ravish va boshqa inkor ma'nosidagi so'zlar mavjud: *hiccok* 'hech kim', *hicṣay* 'hech narsa', *hickūm* 'hech qaysi' *hicyaw* 'hech bir' *hicwaxt* 'hech vaqt' va sh.k.

hic 'hech' so'zi yakka qo'llanganda, ko'pincha fe'llar oldida kelib, ravish vazifasini bajaradi va ish-harakatning batamom inkorini bildiradi: *Nor hic na axlām* 'Boshqa hech narsa olmayman'.

Egalik olmoshlari

Pushtu tilida *xpəl* egalik olmoshi kuchsiz sifatlar kabi turlanadi. Zamonaviy pushtu tilidagi *zmā*, *stā*, *zmūṅṅ*, *stāsi* kabi turg'un birikmalarni ham egalik olmoshlari qatoriga qo'shish mumkin.

Shuningdek olmoshsimon enklitikalar ham egalik olmoshlari sifatida ko'llanishi mumkin.

Olmoshsimon enklitikalar

Pushtu tilida olmoshsimon enklitikalar jins kategoriyasiga, *ye* esa son kategoriyasiga ega emas. Ular vositali kelishikda ham o'zgarmaydilar. Olmoshsimon enklitikalar gapda odatda *bə* yuklamasidan keyin (agar u gap tarkibida bo'lsa) o'rin egallaydi. Ular gap boshida kela olmaydilar. Bu kabi olmoshlar ergativ konstruksiya (o'tgan zamon)da bevosita to'ldiruvchi, ega va egalik olmoshlari sifatida qo'llanadi. Ular odatda o'zlari tegishli bo'lgan so'zdan so'ng keladilar: *plār mi* 'mening otam'.

ye olmoshsimon enklitikasini *tər* va *pər* so'z oldi qo'shimchalari bilan qo'llashda qisqaruv hodisasi yuz berishi mumkin: *tər ye* - *tre*, *pər ye* - *pre*.

Kishilik-yo'nalish olmoshlari

Kishilik-yo'nalish olmoshlari faqat shaxs hamda harakat yo'nalishini ko'rsatadilar. Ular faqat so'z orti qo'shimchalari bilan qo'llanishi mumkin: *rāsara* 'men bilan', 'biz bilan'.

Pushtu tilida o'zlik va nisbiy olmoshlar yo'q. 'o'z' o'zlik olmoshi sifatida *žān* oti, hamda ba'zan *xpəl* 'o'z' olmoshi" *də žān dəpāra* 'o'zi uchun' ishlatiladi.

Pushtu tilida nisbiy olmoshlar o'rnida *če*, *cok če* bog'lovchilari va olmoshsimon enklitikalar bilan birga qo'llangan noaniqlik-so'roq olmoshlarining birikmasi qo'llanadi: *Haya kitāb če tā ye lwale zmā dəy* 'Sen o'qiyotgan kitob, meniki'. Gapning boshqa bo'laklari ham olmosh vazifasini bajarib kelishlari mumkin, masalan: *nūmwəṛay* 'zikr etilgan' va h.

Fe'l

Pushtu tilidagi fe'llar uchun shaxs, tur (tarz-vid), zamon, mayl va nisbat

grammatik kategoriyalari xos. Xususan, jins va son kategoriyalari fe'lga xos bo'lmasa ham, biroq uning ba'zi kategoriyalariga oid deb aytish mumkin.

Strukturasi va hosil bo'lish usuliga ko'ra pushtu tilidagi barcha fe'llarni tub (*tləl* 'bormoq'), hamda yasama (otdan hosil bo'lgan) (*teredəl* 'o'tmoq'), sodda (*likəl* 'yozmoq'), prefiksal (*kšewatəl* 'tushib kolmoq'), to'liq kirishmagan (*terawəl* 'o'tkazmoq'), to'liq kirishgan (*lāslik kawəl* 'imzolamoq').

Tub fe'llarning infinitiv (noaniq) shakllari odatda [əl] bilan, yasama fe'llar esa [edəl] va [awəl] qo'shimchalari bilan tugaydi. Pushtu tilida infinitiv otlashishi va III shaxs muzakkar jins ko'plik sonidagi ot vazifasida kelishi mumkin. U gapda ega, aniqllovchi, to'ldiruvchi, qo'shma ot-kesimning ot qismi bo'lib kelishi mumkin. Ob'ektga bo'lgan munosabatiga ko'ra barcha fe'llar o'timli va o'timsiz fe'llarga bo'linadi.

Pushtu tilida vositali to'ldiruvchi talab qilmaydigan, biroq o'timli fe'llar kabi tuslanadigan bir qator fe'llar mavjud: *Mā wuxandəl* 'Men kulib yubordim' va h.

Fe'l shakllarini hosil qilishda fe'l o'zaklari (hozirgi va o'tgan zamon), shaxs qo'shimchalari, prefikslar ishtirok etadilar. Hozirgi zamon o'zagining hosil bo'lish usuliga ko'ra barcha fe'llar to'g'ri va noto'g'ri fe'llarga ajraladi.

To'g'ri fe'llarda hozirgi zamon o'zagi [əl] qo'shimchasini olib tashlash yo'li bilan yasaladi: *tləl* 'bormoq', 'ketmoq' fe'lining hozirgi zamon o'zagi *ž*, *axistəl* 'olmoq' fe'lining hozirgi zamon o'zagi esa *axl* va h.

Fe'llarning yasalishi

Pushtu tilida ikki ko'makchi fe'l - *kawəl* 'qilmoq' hamda *kedəl* 'qilinmoq', 'aylanmoq' mavjud bo'lib, ular otlashgan, o'timli hamda o'timsiz, to'liq kirishgan va to'liq kirishmagan fe'llar uchun asos vazifasini bajaradilar. *kawəl* fe'lidan o'timli fe'llar, *kedəl*dan esa o'timsiz fe'llar hosil bo'ladi. Odatda sifatdan yasaladigan otlashgan fe'llar to'liq kirishmagan fe'l hisoblanib, bu holda *kawəl* va *kedəl* fe'llari boshlang'ich [k] tovushini tushirib qoldiradilar: *teredəl* 'o'tmoq', *spinawəl* 'oqlamoq'.

Fe'ling tugallangan turini hosil qilishda to'liq kirishmagan fe'l ot va yordamchi fe'llarga ajralib, yordamchi fe'l [wu] prefiksisiz tugallangan fe'l turida keladi: *Yawa wraž tera šwa* 'Bir kun o'tdi'.

Aytib o'tish kerakki, sifat unli [o], [u], [e], [i] tovushlarga tugaganida, fe'l yasashda ko'makchi fe'llardagi boshlang'ich [k] tovushi tushib qolmaydi: *nəjde kedəl* 'yaqinlashmoq', *liri kawəl* 'uzoqlashtirmoq'.

To'liq kirishmagan otlashgan fe'llar ba'zan otdan hosil qilinishi mumkin bo'lsa ham, biroq bu qoida barcha holatlar uchun amal qilmaydi: *taswibawəl* 'tasdiqlamoq', *porawəl* 'egallamoq', 'qarzga olmoq' va h.

Odatda ot va ravishlardan to'liq kirishadigan fe'llar hosil qilinadi: *lāslik kawəl* 'imzolamoq', *təršā kedəl* 'ortga qaytmoq'. To'liq kirishadigan otlashgan fe'l shaklini hosil qilishda *kawəl*, *kedəl* [wu] prefiksisiz tugallangan fe'l turida keladi: *Tarūn ye lāslik kər* 'Ular shartnomani imzoladilar', *Paužūna təršā šwəl* 'Qo'shinlar chekindilar'.

Pushtu tilida ko'pgina o'timli hamda o'timsiz fe'llarning hozirgi zamon shakli o'zagidan, shuningdek ba'zi o'tgan zamon fe'llari o'zaklaridan [awəl] qo'shimchasi yordamida o'timli fe'llar hosil qilinadi. Ulardan ba'zilar xohish – istakni, undovni anglatrib keladi: *āyūstəl* 'kiymoq', *āyūndawəl* 'kiydirmoq', *kšenastəl* 'o'tirmoq', *kšenawəl* 'o'tirg'izmoq', *ālwtutəl* 'uchmoq', *ālwtuzawəl* 'uchirmoq'.

Pushtu tilida *kawəl* va *kedəl* fe'llari ishtirokida anchagina fe'lli frazeologik birikmalar qo'llanib, ular muayyan leksik ma'no hosil qiladilar, masalan: *kār kawəl*

‘ishlamoq’ va h. Bu kabi hollarda *kawəl* mustaqil ravishda qo‘llanadi. Bunday so‘z birikmalarini to‘liq kirishadigan otlashadigan fe‘llar bilan adashtirmaslik kerak.

Pushtu tilida shuningdek fe‘lning noaniq shakli bilan qo‘llanib leksikalashgan, yagona fe‘l shaklini olgan so‘z birikmalari ham mavjud: *lə mənža tləl* ‘g‘oyib bo‘lmoq’, *rāmənžta kedəl* ‘paydo bo‘lmoq’, *lə mənža wrəl* ‘yo‘q qilmoq’, “yo‘qotmoq”, *lə uhde na watəl* ‘uddasidan chiqmoq’, ‘uddalamoq’ *tər sara kedəl* ‘ro‘yobga chiqmoq’, ‘amalga oshmoq’ va h.

Shuningdek *kedəl* ko‘makchi fe‘li va pushtu tilida infinitiv (noaniq) shakliga ega bo‘lmagan ‘bo‘lmoq’ fe‘l - bog‘lovchisi ham ko‘makchi fe‘llar tarkibiga kiradilar. *kedəl* ‘bo‘lmoq’, *gərzedəl* ‘aylanmoq’, [tusini olmoq], *škāredəl* ‘bo‘lib ko‘rinmoq’, *gañəl kedəl* ‘hisoblanmoq’ va h.

Pushtu tili fe‘llarining yana bir o‘ziga xos xususiyati - ularning potentsial tuslanish qobiliyatidir. Fe‘lning potentsial shakli barcha zamon, tur, mayl va nisbatlarda qo‘llanadi. Potensial shakl olgan o‘tgan zamondagi o‘timli fe‘llar ergativ konstruksiyasini saqlab qoladilar.

Pushtu tilida ‘qila olmoq’ (uning ko‘makchi shakli) fe‘li yo‘q, shuning uchun harakatning sodir etilishi mumkinligini ifodalash maqsadida fe‘lning alohida shaklidan foydalaniladi: bosh ma‘no fe‘li [āy] o‘zgarmas qo‘shimchasini olib, *šwəl* fe‘li esa tuslanadi: *Zə kawəlāy šəm* ‘Men qila olaman’, *Zə tləlāy na šəm* ‘Men bora olmayman’, *Mā kawəlāy šwəl* ‘Men qila olardim’ va h.

Tur kategoriyasi

Pushtu tilida fe‘lning ikki: tugallanmagan va tugallangan turi mavjud. Pushtu tilidagi hozirgi va o‘tgan zamon o‘zaklari, odatda, tugallanmagan tur ma‘nosiga ega: *axləm* ‘olaman’, *teredəm* ‘men o‘tganman’.

Tugallangan fe‘l shakli quyidagi besh usul yordamida yasaladi:

1. Sodda fe‘llardan fe‘lning tugallangan turini tugallanmagan fe‘l shakliga [wu] prefiksini qo‘shish orqali hosil qiladi: *likəm* ‘men yozypman’, *wulikəm* ‘men yozib qo‘yaman’;

2. To‘liq kirishmagan otlashgan fe‘llar tugallangan fe‘l yasashda o‘zining tarkibiy qismlari: ot va fe‘lga ajralib ketadi. *kawəl* va *kedəl* fe‘llari tugallangan fe‘l ko‘rinishida [wu] prefiksisiz qo‘llanadi. O‘timsiz fe‘llarning ot qismi ega bilan, o‘timli fe‘llarda esa bevosita to‘ldiruvchi bilan moslashadi: *dre wraži teri šwe* ‘uch kun o‘tdi’;

3. To‘liq kirishgan otlashgan fe‘llar yordamida tugallangan fe‘l shakli *kawəl* va *kedəl* fe‘llarini tugallangan fe‘l shaklida [wu] prefiksisiz qo‘llash yo‘li bilan yasaladi: *tařūn ye lāslik kər* ‘Ular shartnomani imzoladilar’;

4. Bir qator fe‘llar suppletiv (parallel ravishda mavjud bo‘lgan) shakllardan tugallangan fe‘l turini hosil qiladilar. Shuni ham aytib o‘tish kerakki, ba‘zi fe‘llarning tugallangan shakli hozirgi va o‘tgan zamonda turli ko‘rinishga ega bo‘ladi: *tləl* ‘bormoq’, ‘ketmoq’ *Day wlār* ‘U ketdi’, *Wlāršəm* ‘Boraman’ hozirgi zamon, I sh., birlik, tugallangan shakl.

kawəl ‘qilmoq’ fe‘lining tugallangan shakli *křəl* shaklidan, *kedəl* fe‘liniki esa *šwəl* shaklidan hosil qilinadi.

5. Prefiksli (qo‘shimchali) fe‘llarning tugallangan shakli (*pre*, *kše*, *nəna*, *rā*, *dənəna*, *pori*, old qo‘shimchalari bilan) [wu] prefiksisiz old qo‘shimchaga alohida urg‘u tushishi yo‘li bilan tashkil topadi: *kšewot* ‘borib yetdi’.

Hozirgi zamon tugallangan shakli

Pushtu tilidagi fe'llarning xususiyatlaridan biri hozirgi zamon fe'lining tugallangan shakli mavjudligida bo'lib, u umumiy qoidalarga binoan hosil bo'ladi, faqat bu fe'l hozirgi zamon shaxs qo'shimchalarini oladi: *tər şəm*, *waxlām*, *wlārşəm* va h. Pushtu tilida hozirgi zamon fe'lining tugallangan shakli quyidagi hollarda qo'llanadi:

- 1) so'roq gaplarda ruxsat so'rashda: *Wulwalām?* 'Men o'qiymi?';
- 2) kelasi zamonga oid bo'lgandagi real sharoitli shart ergash gaplarda;
- 3) maqsad ergash gaplarida;
- 4) gap kelajak to'g'risida borayotgan payt ergash gaplarida;
- 5) bosh gapda kesim vazifasida modal fe'llar va modal ma'noli fe'l birikmalari kelgan ergash gapdagi qo'shimchalarda;
- 6) tilak tilashda: *Loy še* 'Katta bo'lgin';
- 7) *di* '-sin' modal qo'shimchasidan so'ng; *Ĵwand di wi zmūnğ grān watan!* 'Yashasin ona vatanimiz!'
- 8) modal so'z va iboralardan so'ng: *bāyad* 'kerak', *šāyi če* 'darkor', *xwaša di da če* 'istamaysanmi', *lāzim di če* 'lozim', *mumkina da če* 'mumkin', *kawālāy šəm če* 'qila olaman', *rāža če* 'kel', *rāša če* 'kel', *rāšəy če* 'kelinglar', shuningdek *nəjde dəy če* 'deyarli', *umid dəy če* 'umid bor' va h.

Zamon kategoriyasi

Pushtu tilida uch - hozirgi, kelasi va o'tgan zamonlar mavjud. O'tgan va kelasi zamon fe'lining ba'zi shakllari analitik yo'l bilan yasaladi.

Hozirgi zamon quyidagilarni anglatadi:

- 1) nutq bilan bir vaqtda sodir etilayotgan harakat yoki holat;
- 2) doimo (istalgan vaqtda) sodir etilayotgan, demak nutq vaqti bilan mos tushgan harakat.

Pushtu tilidagi fe'llarning hozirgi zamon shakli hozirgi zamon o'zagidan hozirgi zamon shaxs - son qo'shimchalari qo'shilishi orqali hosil bo'ladi: *Zə likəm* 'Men yozyapman'.

Hozirgi zamon shaxs - son qushimchalari

	Birlik	Ko'plik
I sh.	<i>əm</i>	<i>u</i>
II sh.	<i>e</i>	<i>əy, āst</i>
III sh.	<i>i</i>	<i>i</i>

'bo'lmoq' fe'l-bog'lovchisining hozirgi zamonda tuslanishi

	Birlik	Ko'plik
I sh.	<i>yəm</i>	<i>yū</i>
II sh.	<i>ye</i>	<i>yāst</i>
III sh.	<i>dəy</i> (m-r.j.) <i>da</i> (m-s.j.)	<i>di</i>

'bo'lmoq' fe'l - bog'lovchisi qo'shma ot kesim tarkibida hamda fe'lning ba'zi

analitik shakllarida qo‘llanadi.

Umumlashtirish ma‘nosini ifodalashda "bo‘lmoq" fe‘l - bog‘lovchisi har ikkala jinsning III shaxs birlik va ko‘pligida doimo wi ‘bo‘ladi’ shakliga ega bo‘ladi: *Də Maskaw jāmay soř wi* ‘Moskvaning qishi sovuq (bo‘ladi)’.

Pushtu tilida kelasi zamonning ikki: tugallangan va tugallanmagan shakli mavjud.

Kelasi zamon fe‘lining tugallanmagan shakli quyidagilarni ifodalaydi: kelajakda uzoq davom etadigan harakat yoki holat va bo‘lg‘usi ko‘p marotabalik harakat yoki umumlashtiruvchi ma‘no. Barcha fe‘llarning kelasi zamonining tugallanmagan shaklii hozirgi zamon fe‘lining tugallanmagan shakli hamda *bə* ko‘makchisi yordamida yasaladi: *Day bə ʈola wraž kār kawi* ‘U kun bo‘yi ishlaydi’.

Fe‘l-bog‘lovchisining kelasi zamonda tuslanishi

	Birlik	Ko‘plik
I sh.	<i>zə bə yəm</i>	<i>mūnǵ bə yū</i>
II sh.	<i>tə bə ye</i>	<i>tāsi bə yāst</i>
III sh.	<i>day bə wi</i> (m-r.j.) <i>dā bə wi</i> (m-s.j.)	<i>dūy bə wi</i>

Kelasi zamon fe‘lining tugallangan shakli harakatning kelajakda aniq va uzil-kesil sodir etilishini ifodalab, gapga qat‘iy tasdiq yoki inkor etish tusini beradi: *yarma bə rāši* ‘U peshinda keladi’.

Kelasi zamon fe‘lining tugallangan shakli hozirgi zamon fe‘lining tugallangan shakli hamda *bə* ko‘makchisi yordamida yasaladi: *Zə bə kitāb waxlām* ‘Men kitobni olaman’.

Fe‘lning tugallangan shakli inkor shaklida *na* inkor yuklamasi odatda [wu] old qo‘shimchasidan so‘ng qo‘yiladi: *Zə bə xat wunalikām* ‘Men xatni yozmayman’.

O‘tgan zamon fe‘li nutq vaqtiga kelib yoki unga qadar tugallangan yoki tugallanmagan ish - harakatni ifodalaydi.

Pushtu tilida o‘tgan zamon ham tugallangan va tugallanmagan shakllarga ajraladi.

‘bo‘lmoq’ fe‘l-bog‘lovchisining o‘tgan zamonda tuslanishi

	Birlik	Ko‘plik
I sh.	<i>wəm</i>	<i>wū</i>
II sh.	<i>we</i>	<i>wāst</i>
III sh.	<i>wu</i> (m-r.j.) <i>wa</i> (m-s.j.)	<i>wū</i> (m-r.j.) <i>we</i> (m-s.j.)

O‘tgan zamonda barcha turdagi fe‘llarning shaxsiy qo‘shimchalari

	Birlik	Ko‘plik
I sh.	<i>əm</i>	<i>ū</i>
II sh.	<i>e</i>	<i>āst</i>
III sh.	<i>ə, əy</i> (m-r.j.) <i>a</i> (m-s.j.)	<i>əl</i> (m-r.j.) <i>e</i> (m-s.j.)

O‘tgan zamon fe‘lining tugallanmagan shakli o‘tgan zamon fe‘lining o‘zagi yoki infinitiv hamda o‘tgan zamon qo‘shimchasi yordamida yasaladi: *Zə tlām*

‘Men ketayotgandim’. *Dūy tləl* ‘Ular ketayotgandilar’.

Shuni qayd etish kerakki, o‘tgan zamon fe’lining III shaxs ko‘plik, muzakkar jinsdagi tugallanmagan shakli doimo fe’l infinitiviga muvofiq keladi. Infinitivining so‘nggi bo‘g‘inida qisqa [a] tovushi mavjud bo‘lgan fe’llar o‘tgan zamonning tugallangan va tugallanmagan shakllarida III shaxs birlik, muzakkar jins bilan moslashuvda ushbu tovush o‘rnini cho‘ziq [ā] egallaydi va [ə] - zvarakay qo‘shimchasini (tugallanmagan fe’l shaklida urg‘uli) oladi: *Ťola wraž mi kār kāwə* ‘Men kun bo‘yi ishladim’.

O‘tgan zamon fe’lining tugallanmagan shakli asosan o‘tmishda muayyan vaqt davom etgan harakatni ifodalash uchun qo‘llanadi. U shuningdek turli qo‘shimcha ma’nolar ifodalashi ham mumkin:

a) harakat davomiyligi: *Parūn ťola wraž bārān ūred* Kecha kun bo‘yi yomg‘ir yog‘di.

b) harakatning o‘tmishda sodir etish maqsadi bo‘lganligi: *Parūn žangal ta tləm magar hawā xaraba wa* ‘Men kecha o‘rmonga bormoqchi edim, ammo ob-havo yomon bo‘ldi’.

O‘tgan zamon fe’lining tugallangan shakli avval (nutq vaqtiga qadar) bo‘lib o‘tgan fakti qayd etadi, ammo harakat jarayonining o‘zini ifoda etmaydi. O‘tgan zamon fe’lining tugallangan shaklining fe’l shakli bayoniy nutqda odatda o‘tmishda bo‘lib o‘tgan qator faktlar silsilasini tasvirlab keladi.

O‘tgan zamon fe’lining tugallangan shakli o‘tmishda bo‘lib, muayyan vaqt sodir bo‘lgan davomiy harakatni anglatishi ham mumkin, biroq u ushbu harakatning tugallanganligini bildiradi: *Ťola wraž mi xob wukəř* ‘Men kun bo‘yi uxladim’.

O‘tgan zamon shakli real sharti mavjud shartli ergash gaplarda kelasi zamon ma’nosida ham kelishi mumkin: *Ka mi paydā kəř no dərta wu bə ye šəyəm* ‘Agar topa olsam, men uni senga ko‘rsataman’.

O‘tgan zamon fe’lining tugallangan shakli nutq jonliligini oshirish maqsadida qo‘llanib, nutq tugagan zahoti yoki u bilan birga sodir etiladigan harakatni anglatadi: *Tə dəlta pāteğə zə no wlāřəm* ‘Sen shu yerda qol, men esa ketdim’.

O‘tgan zamon fe’lining tugallangan shakli tugallangan fe’l shaklining umumiy hosil bo‘lish qoidasiga (yuqoridagi beshta usul) binoan yasaladi. To‘g‘ri fe’llar o‘tgan zamon fe’lining tugallangan shaklini o‘tgan zamon fe’lining tugallanmagan shakliga [wu] prefiksini qo‘shish orqali hosil bo‘ladi: *Kitāb mi waxist* ‘Men kitobni oldim’.

O‘tgan zamon fe’lining tugallangan shakliga oid qator fe’llar parallel ravishda mavjud shakllardan hosil qiladi:

<i>tləl</i>	‘yurmoq’	<i>wlāřəl</i>
<i>rātləl</i>	‘kelmoq’	<i>rāyləl</i>
<i>biwəl</i>	‘olib bormoq’	<i>botləl</i>
<i>išodəl</i>	‘qo‘ymoq’	<i>kšəšodəl</i>
<i>wřəl</i>	‘olib ketmoq’	<i>yowřəl</i>
<i>kawəl</i>	‘qilmoq’	<i>křəl</i>
<i>kedəl</i>	‘bo‘lmoq’	<i>řwəl</i>

O‘tgan zamon fe’lining tugallanmagan shakli *bə* ko‘makchisi bilan mazkur sub’ekt uchun umumlashgan, odatiy, biroq doimiy bo‘lmagan o‘tgan zamon tugallanmagan holat yoki harakatni ifodalash uchun qo‘llanadi: *Halək bə hara wraž də noro haləkāno sara pā lobo terawəla māšām bə korta rātey* ‘Bola odatda kun bo‘yi boshqa bolalar bilan o‘ynar va uyga kechqurun qaytar edi’.

O'tgan zamon fe'lining tugallangan shakli *bə* ko'makchili shakli o'tmishdagi umumlashtirishni bildirib, tugallangan harakat turini ifodalaydi: *Plār bə mā ta wukatal wu bə ye xandal* 'Otam odatda menga qarar va kulib yuborar edi'.

O'tgan zamon natijali fe'li (perfekt) harakat natijasini namoyon etadi. Harakatning o'zi nutqqa qadar tugallangan, ammo uning natijasi nutq jarayonida ham mavjud. Perfekt shuningdek, so'zlovchi u yoki bu harakat nutq vaqtiga kelib bo'lishli yoki etilmaganligini aniqlamoqchi bo'lganida qo'llanib, bunda uni harakatning o'zi emas, balki uning nutq vaqtidagi natijasi mavjudligi qiziqtiradi: *Tā Kandahār lidalay dāy?* 'Sen Qandahorda bo'lganmisan?'.

Perfekt o'tgan zamon sifatdoshi va 'bo'lmoq fe'l - bog'lovchisining hozirgi zamon shakli bilan birikuvii orqali yasaladi. Bularning bari fe'l kesim hosil qiladi: *Ahmad tlalay dāy* 'Ahmad ketib qoldi'.

na inkor yuklamasi odatda fe'l - bog'lovchisidan oldin keladi: *Ahmad na dāy rāyālay* 'Ahmad hali kelmadi'.

Modal perfekt odatda ergash gaplarda qo'llanadi. U quyidagilarni ifodalaydi:

- 1) harakatni umumlashtirib, fe'lining tur kategoriyasini bo'rttiradi;
- 2) modal so'z va iboralardan keyin harakatning bo'lishlilikini taxminlash;
- 3) o'tmishdagi real shartni ifodalagan va umumlashtirish xususiyatiga ega shart ergash gaplarda qo'llanadi: *Acak čiri tlalay dāy?* 'Atsak qayerga ketdi?' *Šāyi če xpāl kār pase tlālay wi* 'Menimcha, u o'z ishi bilan ketdi'.

Modal perfekt oddiy perfekt kabi hosil bo'lib, ammo III shaxs birlik va ko'plikda fe'l - bog'lovchisi *wi* shaklini oladi.

Uzoq o'tgan zamon fe'li (plyuskamperfekt) o'tgan zamondagi boshqa harakatga nisbatan avvalroq bo'lib o'tgan harakatni bildiradi; u shuningdek o'tmishdagi muayyan vaqtga qadar yakunlangan va oqibati ayon bo'lgan harakatni ham ifodalaydi. Bu vaqtga ergash gap yordamida aniqlik kiritilishi, yoki u nutq ma'nosidan kelib chiqishi ham mumkin.

Plyuskamperfekt ko'pincha oddiy o'tgan zamon bilan birga qo'llanadi. Bunda u bu harakatdan avval bo'lishli harakatni ifodalaydi: *Acak če dar sara tlalay wu rāyāy* 'Sen bilan ketgan Asak qaytib keldi'.

Plyuskamperfekt o'tgan zamon sifatdoshi va 'bo'lmoq' fe'l - bog'lovchisining o'tgan zamon shakli bilan birikmasi yordamida yasaladi: *Zə maktab ta tlalay wəm* 'Men maktabga borgan edim'.

Plyuskamperfekt *bə* yuklamasi bilan quyidagilarni ifodalaydi:

- 1) o'tmishdagi oddiy bo'lgan (bir necha marotaba) va natijasi ma'lum vaqtga kelib ayon bo'lgan harakatni;
- 2) bosh gapdagi noreal shartli davrni.

Plyuskamperfekt *bə* yuklamasi bilan shu bilan birga o'tmishda qoralash ma'nosida aytilgan, bajarilishi shart bo'lgan harakatni ham ifodalaydi: *Tə bə daya kitāb rāniwəlay wu* 'Sen bu kitobni sotib olishing kerak edi'. ('Sen bu kitobni sotib olar eding'), *Tə bə jar rāyālay we* 'Sen ertaroq kelishing kerak edi'

Mayl kategoriyasi

Zamonaviy pushtu tilida biz to'rt: xabar, buyruq, shart-istak va faraz mayllarini ajratib ko'rsatishimiz mumkin. Bayon mayli so'zlovchi harakatni hozirgi, o'tgan yoki kelasi zamonga kiritishi yoki uning mavjudligini inkor etish bilan uni fakt deb hisoblashini ko'rsatadi.

Xabar mayli har ikki turdagi hozirgi, o'tgan va kelasi zamon shakllarida

ifodalanishi mumkin: *Acak d'er kitābūna lari* 'Atsakning kitoblari ko'p'.

Buyruq mayli buyurish, ko'rsatma, qat'iy talab, harakat qilishga oddiy da'vat (buyruq ohangisiz), iltimos, shikoyat, maslahat, o'git, ogohlantirish, istak kabilarni anglatib kelishi mumkin.

Pushtu tilida buyruq mayli ikki shakliga ega: tugallangan va tugallanmagan, hamda inkor shakli. Buyruk maylining II shaxs birlik shakli odatda [a] bilan tugasa, ko'plikda esa [əy] ga tugaydi.

Buyruq maylining tugallanmagan shakli birlik shakli uchun [a] qo'shimchasi, ko'plik shakli uchun esa [əy] qo'shimchasi qo'shilishi orqali hosil bo'ladi: *Lika!* 'Yoz!', *Likəy!* 'Yo'zinglar!'.

Buyruq maylining inkor shakli *ma* yuklamasi yordamida hosil bo'lib, u buyruq mayli tugallanmagan shakliga qo'shib keladi: *Ma kawa!* 'Qilma!', *Ma ža!* 'Borma!'.

Buyruq maylining *rātləl* fe'li bilan shakli istak paydo qilish, birga harakat qilish, o'z-o'zini biron harakatni sodir etishga yo'llash maqsadida qo'llanadi: *Rāža!* *Zmā sara wlārša* 'Men bilan ketdik'.

Shart-istak mayli. Shart-istak mayli shakllari odatda noreal ma'noli shart gaplarda qo'llanadi. Noreal ma'noli shart davrining bosh gapida tugallangan va tugallanmagan o'tgan zamon fe'li, *bə* yuklamali plyuskamperfekt qo'llanilishi mumkin. Shunda bu fe'llarning o'rniga fe'lining shartli shakli ko'llanilishi mumkinligini unutmazlik kerak.

Fe'l infinitivi yoki uning o'zagiga qo'shib keladigan [āy] qo'shimchasi shart-istak maylining o'ziga xos belgisi hisoblanadi. O'timli fe'llarda gapning ergativ tuzilish konstruksiyasi saqlanib qoladi.

Shart - istak maylida 'bo'lmoq' fe'l - bog'lovchisi barcha shaxslar uchun bir xil: [wāy] shakliga ega: *Ka zə xabar wāy no halta bə na wāy tləlay* 'Agar bilganimda, men uyoqqa bormas edim'.

'bo'lmoq' fe'l - bog'lovchili shart - istak mayli shaklidagi o'tgan zamon sifatdoshlari noreal shartli shart ergash gaplar tarkibida kelib, bosh gapda esa o'tgan zamondagi 'bo'lmoq' fe'l - bog'lovchili o'tgan zamon yoki *bə* yuklamali shart - istak maylidagi sifatdosh tuzilishiga ko'ra plyuskamperfekt shakliga o'xshab ketishiga qaramay, ammo shart-istak maylida o'tgan zamon fe'lining ushbu bo'lishli ko'rinishi ro'y berishi mumkin bo'lgan harakatni anglatadi.

Infinitiv [āy] qo'shimchasi yoki o'tgan zamon fe'li o'zagi [āy] tugallanmagan harakatni bildirish, umumlashtirishni, ya'ni odatda o'tmishda yoki hozirgi vaqtda ro'y berishi mumkin bo'lgan harakat yoki holatni ifodalash uchun ishlatiladi: *Ka tə na yayrhāzəredāy lədə sara bə barābar we* 'Agar sen mashg'ulotlarni o'tkazib yubormaganingda, u bilan teng darajada bo'lar eding'.

'bāyad' so'zidan keyin kelgan shart - istak mayli shakli o'tmishda bo'lishi kerak bo'lgan, ammo ro'y bermagan harakatni ifodalaydi: *Bāyad če tā rāwuste wāy* 'Sen uni olib kelishing kerak edi'.

Shart - istak maylining *bə* yuklamali plyuskamperfekti ham sodda, ham qo'shma gaplarda qo'llanilishi mumkin. Fe'l shaklidan tashqari, gap turi hamda intonatsiya ham turlicha faraz ko'rinishlarini beradi.

Bu kabi shakl shuningdek quyidagi ma'nolarni ifodalaydi:

1) sodir etilishi yoki kimdir sodir etishi kerak bo'lgan harakat, ammo u ro'y bermadi, yoki kutilgan vaqtda ro'y bermadi. Bunday hollarda gapda afsus, nadomat tusi ham beriladi: *Warta ŋing šəway bə wāy* 'Sen o'z so'zingda turishing kerak edi'.

2) so'zlovchi sodir etilishi mumkin deb hisoblagan va muayyan shart-sharoitlarda (ushbu shart-sharoit nutq kontekstidan ma'lum yoki ular nazarda tutiladi) sodir etilishi

mumkin bo'lgan harakatlar: *Pə dəyo payso bə nəwi makātib na wāy ta 'mir şəwi!* 'Axir bu pulga yangi maktablar qurib bo'lasmidi?'.
bə yuklamasiz shart - istak mayli shakli istalgan, bajarilishi mumkin bo'lgan (ham real, ham noreal) harakat yoki holatni ifodalaydi. Odatda *kāşki* 'koshki' so'zi bilan birga qo'llanadi: *Kāşki zə lā dəwaxta mər wāy če dā xabar mi na wāy awredəlay!* 'Koshki men bu xabarni eshitmay, avvalroq o'lsam bo'lasmidi!'.
Shuni aytish kerakki, shart - istak davriga oid ergash gapda *bə* yuklamasi ishlatilmaydi.

Faraz mayli. Faraz mayli faraz, taxmin, harakatning nutq vaqtiga kelib bajarilishi imkoniyatini anglatadi.

Faraz mayli shakli modal perfekt hamda *bə* yuklamasidan hosil bo'ladi. O'timli fe'llar uchun ergativ konstruksiya saqlanib qoladi: *Awredəli bə di wi če zmā zoy lə Irān cxa rāyəlay dəy* 'O'g'lim Erondan kelganini balki eshitgandirsan'; *Haya bə pə bəla lār tləlay wi* 'U balki boshqa yo'ldan ketgandir (ketgan bo'lishi mumkin)'.

Nisbat kategoriyasi

Nisbat kategoriyasi faqat o'timli fe'llarga xos. Pushtu tilida ikki asosiy nisbat mavjud: aniq va majhul nisbati.

Majhul nisbati o'timli fe'llardan asosiy (ma'noli) fe'lga *kedəl* 'bo'lmoq', 'aylanmoq' ko'makchi fe'lini qo'shilishi orqali hosil bo'ladi. Bu holatda aynan *kedəl* fe'ligina tuslanadi: *lwastəl kedəl* 'o'qilmoq'.

Majhul nisbatida o'timli fe'l o'timsiz fe'lga aylanadi. Majhul nisbati barcha zamonlar, tur va mayllarda qo'llaniladi. Bu nisbatda harakat qilayotgan shaxs quyidagi bog'lovchilar bilan ifodalanadi: *də ... lə xwā, də ... lə palawa, də ... lə tarafa* 'tarafidan, tomonidan'. Harakatni sodir etuvchiga ishora bo'lmagan hollarda gapda harakat qiluvchi shaxs ko'rsatilmaydi: *Pə Afyānistān ki pašto wayəl kegi* 'Afg'onistonda pushtu tilida so'zlashadilar'. Majhul nisbatida *na* inkor yuklamasi asosiy ma'no fe'lidan oldin qo'yiladi: *Də xpəl kor yal na niwəl kegi* 'O'z odamlaring ichidan chiqqan o'g'rini tuta olmaysan' (O'zingdan chiqqan baloga, qayga borasan da'voga). Gapda majhul nisbatidagi fe'l shakli yagona fe'l kesim vazifasida keladi.

Sifatdosh

Pushtu tilida o'tgan va hozirgi zamon sifatdoshlari mavjud.

Hozirgi zamon sifatdoshi pushtu tilida shaxs yoki buyumning belgisini anglatadi. Hozirgi zamon sifatdoshi muzakkar jins birlikda [ūnkay] qo'shimchasi, muannas jins birlikda [ūnke] qo'shimchasi va har ikkala jins ko'plikda [unki] yordamida hosil qilinib, bu qo'shimchalar o'tgan zamon fe'li o'zagiga qo'shiladi: *tlūnkay* 'ketayotgan'.

Hozirgi zamon sifatdoshi ma'nosi va sintaktik vazifasiga ko'ra sifatga yaqin bo'lganligi tufayli osonlik bilan sifatga aylanishi mumkin. Hozirgi zamon sifatdoshlarining aksariyati ot sifatida qo'llanib keladi: *likūnkay* 'yozuvchi', *lwastūnkay* 'o'quvchi', 'kitobxon', *zda kawunkay* 'o'quvchi' va h.

kawəl 'qilmoq', *yuštəl* 'xohlamoq', *baxšəl* 'in'om etmoq' kabi fe'llardan hosil qilingan hozirgi zamon sifatdoshlari ot va sifat yasashda ishlatiladi: *sula yūštūnkay* 'tinchliksevar', *āzādi baxšūnkay* 'haloskorlik'.

Pushtu tilida o'tgan zamon sifatdoshining faqat tugallangan turi mavjud. O'tgan zamon sifatdoshining nisbatlilik ma'nosi fe'l semantikasiga bog'liq.

O'tgan zamon sifatdoshlari muzakkar jins birlikda [ay], hamda muannas jins birlikda [e] qo'shimchasiga ega bo'lib, har ikki jinsning ko'plik shaklida [i]

qo'shimchasini oladi. Sodda, tub fe'llardan o'tgan zamon sifatdoshlari, odatda, fe'l infinitividan yuqoridagi qo'shimchalarni qo'shish yo'li bilan hosil etiladi: *likəlay* 'yozilgan'. Ba'zi fe'llardan o'tgan zamon sifatdoshi o'tgan zamon fe'l o'zagidan ham yasalishi mumkin: *axistay* 'olingan'. *kedəl* fe'lidan o'tgan zamon sifatdoshi quyidagicha hosil bo'ladi: *kedəldan* - *şway*, *kawəldan* - *kři*, *işodəldan* - *işay*, *rātləldan* - *rāyəlay*.

Ravish

Ravish pushtu tilida mustaqil so'z turkumi sifatida leksik vazifasi va ma'nosiga ko'ra ajralib turadi. Ravishlar pushtu tilida kamchilikni tashkil etadi. Ma'nosiga ko'ra ravishlar ikki asosiy guruhga ajraladi: hol ravishlar va aniqlovchi ravishlar. Birinchi guruhga *dəltə* 'shu yerda', *həltə* 'u yerda', 'u yoqqa', *bərtə* 'orqaga, ortga', *təl* 'doim', *dəməxə* 'ilgari, avval' va h. lar, ikkinchi guruhga esa *nācapə* 'to'satdan', *xwāra* 'juda' kabi so'zlar kiradi.

Pushtu tilida ham so'z oldi qo'shimchali, ham qo'shimchasiz sifat va otlar ravish vazifasida qo'llanilishi mumkin: *māšām* 'kechqurun', *pəpəʃə* 'yashirincha', 'bekitqcha'.

Ravish vazifasini bajargan sifatlar, odatda, o'z belgilarini yo'qotmaydilar: *Dayə məña d'era xwağa da* 'Bu olma juda shirin'.

Pushtu tilida ba'zi ravishlar ko'makchi sifatida ham qo'llanilib, bunda ular o'z leksik ma'nolarini yo'qotmaydilar: *lāndi*, *sara*, *tərşā*, *tər mez lāndi* 'stol tagida'.

So'z oldi va orti qo'shimchalari (predlog va posleloglar)

Pushtu tilidagi so'z oldi qo'shimchalari (predloglar) mavhum leksik ma'noga ega bo'ladilar: *də*, *pə*, *pər*, *lə*, *tər*, *be*, *wə*.

Shundan kelib chiqib, har bir qo'shimchaning ma'nosiga tegishli so'z orti qo'shimchasi (poslelog) yordamida aniqlik kiritiladi.

Pushtu tilida so'z orti qo'shimchalari soni so'z oldi qo'shimchalariga nisbatan ancha ko'p. Barcha so'z orti qo'shimchalarini kelib chiqishi o'ta qadim bo'lgan *ta*, *na*, *cxə*, *ki* (*kše*), *lara*, *lə* kabi tub so'z orti qo'shimchalariga va asosiy qismi ravishdan yasalgan *lāndi*, *bāndi*, *sara* kabi ot so'z orti qo'shimchalariga ajratib ko'rsatish mumkin.

Har bir so'z orti qo'shimchasining qo'llanilishi uning leksik ma'nosi bilan shartlangan va unga bog'liq bo'lib, shu tufayli so'z orti qo'shimchalarining qo'llanish doirasi juda tor. Old va ort qo'shimchali otlar aksar hollarda vositali kelishikda ishlatiladi.

Pushtu tilida ba'zi old va ort qo'shimchalar mustaqil qo'llanilishi va gap tarkibida mustaqil gap bo'lagi sifatida kelishi mumkin. *pə*, *pər*, *tər*, *žəni*, *bāndi* kabilar ana shunday so'z oldi va orti qo'shimchalardan hisoblanadi. *Də plār yawa lūr da xwarā pər grāna da* 'U otasining yolg'iz qizi bo'lib, otasining arzandasi'.

Bog'lovchilar

Morfologik tarkibiga ko'ra pushtu tilidagi bog'lovchilar sodda va qo'shma bog'lovchilarga bo'linadilar. *no*, *aw* kabilar sodda bog'lovchi hisoblansa, *ka cə ham* tipidagi bog'lovchilar qo'shma bog'lovchilar tarkibiga kiradi. Bog'lovchilar sintaktik vazifasiga ko'ra teng va ergashtiruvchi bog'lovchilarga bo'linadi.

Teng bog'lovchilar gapda bir turdagi gap bo'laklarini yoki ergash gapli qo'shma gapning qismlarini bog'lab, murakkab so'zlar, so'z birikmalar tarkibiga kiradi: *aw* 'va', '-sa', 'yoki', *ya* 'yo', 'yoki' va h.

Tobe' bog'lovchilar biri boshqasiga (bosh gapga) bog'liq bo'lgan ikki gapni o'zaro

bog'laydi. Odatda ergashtiruvchi bog'lovchilar ergash gap boshida kelib, juft bog'lovchilar esa ergash gapli gapning ikki qismida joylashadi.

Shart bog'lovchilar: *ka . . . no* 'agar. . . , *u holda*', *ka čiri* 'agar', *āgar* 'agar', *ka* 'agar'.

To'siq boglovchilar: *ka cə ham* '-sa ham', '-ga qaramay', *āgar ka (če)* '-sa ham', *ka cə ham - xo byā ham* '. . . bo'lishiga qaramay'.

Maqsad boglovchilari: *če* 'uchun', *da de dāpāra če* 'uchun', '-ish uchun'.

Payt bog'lovchilari: *če* 'qachonki', *co če* 'qachonki', *kəla če* 'qachonki', *haya waxt če* '-gan vaqtda', *cərangə če* '-gan zahoti'.

Sabab bog'lovchilari: *wali če* 'chunki', *žəka če* 'sababli'.

Natija bog'lovchilari: *žəka* 'shuning uchun'.

Izohli bog'lovchilari: *če, či*.

Yuklamalar

Tilda alohida so'zlar, shu bilan birga butun boshli gapning ma'no jihatlarini ifodalashga xizmat qiladigan yordamchi so'zlar yuklama deb ataladi. Yuklamalar grammatik ma'no ifodalab kelishi ham mumkin, masalan, *be, ma* yuklamalari.

Pushtu tilidagi asosiy yuklamalar quyidagilar: *xo* 'axir', *ho* 'ha', *āyā* '-mi', *ham* 'ham', *di* '-sin', *na* 'yo'q', '-mas', *ma* 'be', *hoke* 'ha', 'albatta', *bə, ba* (bə leksik ma'noga ega emas, shuning uchun o'zbek tiliga tarjima qilinmaydi).

His-hayajon so'zlar

His-hayajon so'zlar - so'zlovchi shaxsning irodasi hamda ehtiroslarini ifodalashga xizmat qiladigan yordamchi so'zlardir.

Ehtiros, his-hayajon (quvonch, qo'llab-quvvatlash, hayrat, afsus, qo'rquv, dard va h.) ifodalaydigan so'zlar: *ax!* 'ax!', *āfarin!*, *āparin!* 'ofarin!', *hura* 'ura!', *pə maṭi* 'oho!' (hayratlanish), *way way* 'voh-voh', *hahay* 'eh!', 'afsus', *hay hay* 'eh', 'evoh', *haho* 'yo'g'-e', *wāy* 'voy!', *wāwā* 'o'ho!' va h.

So'zlovchining irodasyani (murojaat, chaqirish, undash, yordam so'rash, do'q-po'pisa) ifodalaydigan his-hayajon so'zlar: *halo* 'allo!', *hala* 'ey, tezroq!', *haləy!* 'tezroq!' va h. *amān!* 'avf eting!', *hā!* 'ehtiyot bo'ling!', *bačāw!* 'voydod!', 'yordam bering!' va h.

SINTAKSIS

So'z birikmasi hamda gap tarkibidagi so'zlar o'zaro turli vositalar yordamida bog'lanadilar: so'z oldi va so'z orti qo'shimchalari, vositali kelishik, bog'lovchilar va so'zlar tartibi orqali. So'zlar orasidagi aloqa teng bog'lovchilar va sanash intonatsiyasi, so'z oldi va so'z orti qo'shimchalar orqali amalga oshirilsa, u teng aloqa deb, moslashuv, so'z oldi va so'z orti qo'shimchalar, birikish hamda so'zlar tartibi orqali amalga oshirilganida ergash aloqa deb ataladi.

Moslashuv deb pushtu tilida tobe so'z bosh so'zga jins, son va kelishikda moslashadigan aloqa turiga aytiladi. *sūr qalam* 'qizil ruchka, qalam', *tora špa* 'qorong'i tun' va h.

Pushtu tilida birikish deb ham so'z birikmasi, ham gap tarkibidagi so'zlarning o'zaro bog'lanish, aloqa bog'lash usullaridan biriga aytiladi. Ushbu tamoyil asosiga qurilgan so'z birikmalarida bir so'zning o'zidan ustun bo'lgan ikkinchisiga tobeligi muayyan so'z tartibi bilan ifodalanadi: *yawa lapa gd'an* 'bir hovuch suli', *nar hiləy* 'nar o'rdak' va h.

Uchta va undan ortiq so'zdan tashkil topgan so'z birikmalarida so'zlarning o'zaro

aloqasi aralash ekanligi bilan ta'riflanadi va tabiiyki, turli grammatik vositalar bilan ifodalanadi.

Pushtu tilida gap tuzish uchun so'zlarning nisbatan qat'iy tartibi mavjud. Kesim doim gap oxirida, ega esa odatda gap boshida keladi. To'g'ri, egadan avval payt holi kelishi ham mumkin. Pushtu tilida aniqllovchi doimo aniqlanmish oldida joylashadi. Gapdagi so'zlarning odatiy tartibi buzilishini faqat she'riyat va ertaklardagina kuzatish mumkin.

Zamonaviy pushtu tilida quyidagi so'z birikmalari ajralib turadi:

- 1) erkin, nisbatan erkin so'zlardan iborat bo'lib, murakkab tushuncha anglatgan grammatik yig'indilari: *də kor bam* 'uyning tomi';
- 2) avvalboshdan erkin bo'lmagan (frazologik), butunligicha qo'llanib, gap tuzilishiga bog'liq bo'lmaydilar. Bu kabi so'z birikmalari so'zlarning gap asosida erkin birikishining natijasi bo'lmay, balki tildagi tayyor so'z guruhlari hisoblanib, ma'nosiga ko'ra bir so'z ma'nosiga teng bo'ladi: *loy lās larəl* 'yaxshi mutaxassis bo'lmoq'.

Pushtu tilida erkin so'z birikmalari o'z asosiy grammatik shakliga ko'ra quyidagi guruhlarga ajraladilar:

- 1) bitishuv tamoyili asosida birlashgan birikmalar: *loy kor* 'katta uy';
 - 2) so'z oldi o'hshimchalari va ko'makchilar yordamida hosil bo'lgan birikmalar: *də plār wror* 'otamning akasi', *də kor bam* 'uyning tomi';
 - 3) birikish asosida tashkil topgan birikmalar: *yaw gilās obə* 'bir stakan suv'.
- Erkin birikmalar bosh (asosiy) so'ziga qarab quyidagi guruhlarga bo'linadi:
- 1) bosh so'z vazifasida ot yoki sifat kelgan birikmalar: *də sūli siyāsət* 'tinchlik siyosati', *şna wəna* 'yashil daraxt', *pə sātəna aw basyā kawəlo muwazaf* 'qo'riqlash va xizmat ko'rsatishga majbur';
 - 2) bosh so'z o'rnida fe'l ishtirok etgan birikmalar: *pər masāla cerəna kawəl* 'masalani muhokama qilmoq'.

Sodda gap

O'tgan zamondagi o'timli fe'l ishtirokidagi gap (ergativ konstruktsiya) tuzish.

O'tgan zamondagi o'timli fe'l ishtirokidagi gaplarda fe'l-kesim ega bilan emas, balki doimo bosh kelishikdagi (so'z oldi va so'z orti qo'shimchalarisiz) to'g'ri to'ldiruvchi bilan moslashadi. Ega esa doimo vositali kelishikda keladi va u gapda bo'lishi doimo shart. Bunday gap tuzilishi ergativ konstruktsiya deb ataladi: *Mā kitāb waxist* 'Men kitobni oldim'.

O'tgan zamondagi o'timli fe'lli gapda ega egalik, ko'rsatish, noaniq-so'roq olmoshlari, enklitik olmoshlar yoki istalgan boshqa so'z turkumi bilan ifodalanishi mumkin.

Agar ega egalik yoki ko'rsatish olmoshi, ot yoki gapning istalgan substansiyalashgan bo'lagi bilan ifodalansa, u holda ega gapda to'g'ri to'ldiruvchidan oldin keladi. Shuning uchun *Roşān pir latāwə*, ya'ni «Roshan o'ziga pir izladi» jumlasida ega va to'g'ri to'ldiruvchi morfologik jihatdan farqlanmaganligi tufayli quyida sxemasi keltirilgan gap tuzilish tartibi qo'llanishi mumkin:

1	2	3	4
ega	to'g'ri to'ldiruvchi	vositali to'ldiruvchi	kesim (fe'l)

Agar ega enklitik olmosh bilan ifodalangan bo'lsa, bunday holda u sodda gapda odatda to'g'ri to'ldiruvchidan keyin keladi.

Yoyiq gaplarda enklitik olmoshlar odatda gap boshidagi istalgan soʻz turkumidan soʻng joylashadilar. Gapda bir necha toʻgʻri toʻldiruvchi mavjud boʻlganida, feʼl ulardan oxirgisi bilan jins, son va shaxsda moslashadi: *Də xpəl baks kitāb kalam aw məşwānəy waxista aw lə kora wot* ‘U portfel, kitob, ruchka, siyohdonni oldida, uydan chiqdi’.

Agar gapda oʻtgan zamon shaklidagi oʻtimli feʼllar bilan ifodalangan uyushiq (sodda, bir tusli) kesimlar boʻlsa, unday holda jumladagi ega kesim vazifasida kelgan oʻtimli fellar miqdoriga bogʻliq ravishda takrorlanib kelishi mumkin: *Mūğ bə pə tawda koṭa ki nāst wu maktubuna bə mu likəl* ‘Biz esa odatda issiq xonada oʻtirib, xat yozar edik’.

Jumla maʼnosi nuqtai nazaridan ega takrorlanmasligi mumkin boʻlgan hollarda ham u bir necha bor qaytalanadi.

Kesimning ega bilan muvofiqlashmaganligi kesim gapda albatta ishtirok etishini talab qilib, xuddi ana shu hodisa uyushiq kesimlar tufayli eganing takrorlanishiga olib keladi. Ergativ konstruksiyali gap egasiz oʻz maʼnosini yoʻqotadi va nutqning asosiy kommunikativ birligi boʻlmay qoladi.

Pushtu tilida ergativ konstruksiya oʻtimli feʼllarning barcha oʻtgan zamondagi shakllarida va barcha mayl va shakllarida kuzatiladi.

Pushtu tilida gap tasnifi

Gap tarkibidagi bir yoki ikki bosh boʻlak mavjudligiga qarab sodda gaplar bir bosh boʻlakli va ikki bosh boʻlakli gaplarga boʻlinadi. Ikki bosh boʻlakli gaplarga tarkibida gapning har ikkala bosh boʻlagi - ega va kesimga ega boʻlgan gaplar kiritiladi: *Zə žəm* ‘Men ketyapman’.

Pushtu tilidagi bir bosh boʻlakli gaplarga quyidagilar kiradi:

- 1) cheklangan miqdordagi shaxssiz gaplar: *xwā ta mi na keḡi* ‘Xohlamayman’;
- 2) Egasi yoʻq gaplar - buyruqlar: *Dreḡ!* ‘Toʻxta!’;
- 3) Shaxsi nomaʼlum gaplar: *Tabəy ta pə fārsi cə wāyi?* ‘Fors tilida yogʻlogʻi nima deb aytiladi?’;
- 4) Shaxsi umumlashgan gaplar: *Cə čə kare haya bə rebe!* ‘Ekkaningni oʻrasan!’;
- 5) Formula - jumlarlar (salomlashish, xayrlashuv, istak): *Də xudāy pā āmān!* ‘Xayr’, «Omon boʻling!», *Pə məxa di ša!* ‘Oq yoʻl!’;
- 6) His - hayajon gaplar: *Pər stərgo bādāra!* ‘Xoʻp boʻladi, janob!’;

Shuningdek shaxsiy qoʻshimchasi boʻlgan feʼl-kesimli, ammo egani soʻz bilan ifodalanishning iloji boʻlmagan gaplarni ham bir bosh boʻlakli deb hisoblasha boʻladi: *Cə sar di gərzawəm* ‘Boshingni qotirib oʻtirmayman’.

Sodda gaplar harakat subʼekti bor yoki yoʻqligi, uning xususiyatlaridan kelib chiqib, hamda shu bilan bogʻliq ravishda egani tuzilish usuliga koʻra shaxsi maʼlum, shaxsi nomaʼlum, shaxsi umumlashgan va egasiz gaplarga boʻlish mumkin.

Shaxshi maʼlum gaplarda doimo ot yoki substantiv qoʻllangan boshqa soʻz turkumi bilan ifodalangan ‘shaxsiy’ egasi mavjud boʻladi: *Dā xabəra pə mā bāndi ša wulageda* ‘Bu menga yokdi’.

Shaxsi nomaʼlum gaplar deb egasi boʻlmagan gaplarga aytiladi. Feʼl-kesim doimo uchinchi shaxs koʻplikda qoʻllanadi: *Də meṛə wror ta cə wāyi?* ‘Erning aka(uka)sini nima deb aytiladi?’

Shaxsi umumlashgan gaplarda kesim muayyan shaxsga emas, balki ana shunday vaziyatga tushishi mumkin boʻlgan har qanday shaxsga tegishli harakatni anglatadi.

Shaxsi umumlashgan gaplarda kesim ham I shaxs ko'plikda, ham II shaxs birlik va ko'plikda kelishi mumkin: *Awwal zdakṛa byā kuzda kṛa* 'Avval o'rgan, keyin uylan'.

Undov gap so'zlovchining xabar qilinayotgan biror bir ma'lumat, habar yoki yangilikka nisbatan his - hayajonli munosabatini bildiradi.

Undov gaplarda hayajon intonatsiyasidan tashqari so'zlovchining o'zi xabar qilayotgan ma'lumotga nisbatan hissiy munosabatini anglatgan undov so'zlar ham qo'llanishi mumkin: *Stā ālām comra šāista dāy! Comra gulālay!* 'Sening olaming naqadar ajoyib! Naqadar go'zal!'.

Sodda gap bosh (ega va kesim) va ikkinchi darajali gap bo'laklaridan (noto'g'ri va to'g'ri to'ldiruvchi, aniqlovchi, ilova, hol) iborat bo'ladi.

Pushtu tilida gapning bosh bo'laklari vazifasida faqat alohida so'zlar emas, balki butun boshli so'z birikmalari ham kela oladi.

Ega pushtu tilida har vaqt ham gapning ikkinchi bosh bo'lagi - kesim ustidan grammatik jihatdan ustun bo'la olmaydi. Ega vazifasida kelgan so'z ham bosh, ham vositali kelishikda, ham so'z oldi qo'shimchasi bilan, ham usiz kelishi mumkin: *Špānə wārta wayəl* 'Podachi unga aytdi'.

Kesim, ega kabi gapning bosh va nisbatan mustaqil bo'lagi hisoblanadi. Pushtu tilida kesim faqat egaga bog'liq bo'lavermaydi. U ba'zan grammatik jihatdan egaga bo'ysunmay, balki to'g'ri to'ldiruvchi bilan moslashadi. Zamonaviy pushtu tilida shaxsiy shakl olgan fe'l kesimning rasmiy - grammatik belgisi deb hisoblanadi (*šta* bilan bog'liq holatlar bundan istisno).

Pushtu tilidagi kesimlarni quyidagi guruhlariga ajratish mumkin: ot kesim (*Tə zmā melmā ye* 'Sen mening mehmonimsan') va fe'l kesim (*Day wlār* 'U ketdi').

Qo'shma ot kesim tarkibida fe'l - bog'lovchi bo'lishi shart. Faqat dialog suhbat, maqol va matallarda, she'riyatda fe'l - bog'lovchi tushib kolishi mumkin: *Nek amal də lāri mal* 'Savob ish – hamrohdir'.

Pushtu tilida murakkablashgan ot kesim ham bor: *Pə bagəy ki kṛūp prot wəm* 'Men kolyaskada ikki bukilib yotardim'.

Fe'l kesimni sodda (*Zə žəm* 'Men ketyapman', *Də xpəl kor γal na niwəl kegi* 'O'zingdan chiqqan o'g'rini tutish og'ir'), fe'l - ot (*Də lmar xato waxt lmarcrak bolū* 'Quyoshning otadigan vaqtini biz kunchiqar deb ataymiz', *Dā ham dūy nekṛāl gaṇi* 'Buni ham ular yaxshi alomat deb hisoblashadi'), murakkab (*γwarəm naukari wukṛəm* 'Xizmat qilishni istayman') turlarga ajraladi.

Murojaat

Pushtu tilida murojaat odatda ot yoki chaqiruv kelishigidagi substantsiyalashgan istalgan so'z turkumi bilan ifodalanadi. Murojaat birona gap bo'lagi bilan grammatik jihatdan bog'lanmagan va shuning uchun gap bo'lagi bo'la olmaydi: *Āy kona! Na awre?* 'Ey, kar! eshitmadingmi?'.

Qo'shma gap

Qo'shma gaplar sintaktik munosabatlar tusiga va ular alohida qismlarining o'zaro bog'lanish turlariga ko'ra bog'langan qo'shma gaplar va ergash gapli qo'shma gaplarga bo'linadi.

Bog'langan qo'shma gaplarda sodda gaplar o'zaro teng bog'lovchilar yoki intonatsiya yordamida (bog'lovchisiz bog'langan qo'shma gaplar) bog'lanadilar.

Pushtu tilida bog'langan qo'shma gaplarning quyidagi tuzilish-semantik turlarini ajratib ko'rsatish mumkin:

Birgalikda amalga oshirilgan munosabatlarni ifodalagan bog'langan qo'shma

gaplar, ulardan eng keng tarqalgani *aw* 'va' bog'lovchisi ishtirokidagi gaplar;

1) *magar* 'ammo', *likən* 'lekin', *xo*, *ammā* 'ammo' bog'lovchilari yordamida ziddiyatli munosabatlarni ifodalagan bog'langan qo'shma gaplar;

2) ajratuvchi munosabatlarni ifodalagan bog'langan qo'shma gaplar: *Mor o plār xo yā pā dā muāmala yaur aw fikr na kawi aw yā xo dūy muṣahadāt aw usūl nimkala aw mutanaqiz wi* 'Yo ota-onalar bu to'g'rida o'ylab ko'rmaydilar, yo ularning kuzatish va qarashlari nomukammal va qarama-qarshidir';

3) qo'shma gap birinchi qismining ma'nosini ochib beradigan bog'langan qo'shma gaplar. Pushtu tilida ular odatda yani bog'lovchisi bilan bog'lanadi yoki bog'lovchisiz konstruksiyadan foydalaniladi.

Ergash gapli qo'shma gaplar

Ergashgan qo'shma gaplar tarkibiga ma'nosiga ko'ra turlicha bo'lgan ergash gaplar kirishi mumkin. Ergash gapli qo'shma gap tarkibidagi ergash gaplar miqdorini cheklaydigan biron-bir me'yor mavjud emas. Zamonaviy pushtu tiliga bir necha ergash gap ishtirokidagi qo'shma gaplar xos emas.

Ergash gaplarning turlari

Ergash gaplar tasnifi asosida ularning sintaktik vazifasi va bosh gap bilan ma'noli munosabatlari yotadi.

Ega ergash gaplar bosh gapdagi ko'rsatish olmoshi (*haya*, *dā*) bilan ifodalangan egani izohlab keladi yoki bosh gapdagi ega vazifasini bajaradilar: *haya cə čē zə ywārām dāta na paydā kegi* 'Men istagan narsa bu yerda yo'q'.

Bosh gapdagi ega vazifasida kelgan ega ergash gaplar *čē* bog'lovchisi yordamida bog'lanadi va odatda bosh gapning zaruriyat va majburiyat anglatgan kesimidan keyin keladi: *bāyada di čē, šāyi čē, lāzim di čē* 'kerak', 'darkor', 'lozim' va h.

Kesim ergash gaplar odatda 'bo'lmoq' fe'l-bog'lovchisi bilan va uning ot qismi *haya*, *dā*, *cok* kabilar bilan ifodalangan bosh gapning kesimi mazmunini ochib beradi. Ular bosh gapga *čē* bog'lovchisi yordamida birikib, undan keyin joylashadi.

To'ldiruvchi ergash gaplar bosh gapga yoyiq to'ldiruvchidan iborat bo'ladi yoki odatda *xohaya* yoki *dā* olmoshlari bilan ifodalangan bosh gapning mazmunini ochib beradi. *čē* bog'lovchisi bilan boshlangan to'ldiruvchi ergash gaplar ko'pincha bosh gapdan keyin kedadi. *har cə čē, har cok čē* olmoshlari bilan boshlangan to'ldiruvchi ergash gaplar esa bosh gapdan avval joylashib, bosh gapning to'ldiruvchisiga tegishli bo'ladi: *Zə haya cə ywārām čē tā ye ham ywāre* 'Men sen ham xohlagan narsani istayman'.

Aniqlovchi ergash gaplar bosh gapning ot yoki ot ma'nosida qo'llangan so'zlar bilan ifodalangan biror bo'lagini aniqlab keladilar. Ular aniqlanayotgan so'z yoki bosh gapning kesimiga *che* bog'lovchisi yordamida bog'lanadi.

Pushtu tilida *čē* ko'pgina ergash gaplar boshida kelganligi sababli qo'shma gapda muayyan ma'no munosabatlarini ifodalash uchun qo'shimcha grammatik vositalar, masalan qiyoslovchi so'zlar, so'z oldi va so'z orti qo'shimchali olmoshlar, mustaqil qo'llangan so'z oldi va so'z orti qo'shimchalari, enklitik olmoshlar va h. ishlatilishi mumkin. Aniqlovchi ergash gap ko'pincha o'zi aniqlab kelgan so'zdan keyin kelib, shu bilan bosh gap ichiga kirib boradi: *haya kitāb, čē tā ye lwale dā čā dāy?* 'Sen o'qiyotgan kitob kimniki?'.

Aniqlovchi ergash gap bosh gapga *laka čē* yordamida bog'lanib, undan so'ng kelishi ham mumkin.

Bosh gapdagi aniqlanayotgan so'zga qo'shimcha ravishda *dā*, *haya* olmoshlari

hamda enklitik olmoshlar qo‘llanilishi mumkin. Bu holda aniqlanmish so‘zni o‘z ichiga olgan ergash gap bosh gapdan oldin keladi va unga intonatsiya ko‘magida birlashadi. Pushtu tilidagi qo‘shma gapning bunday turi alohida nutq ohangiga ega.

Bu kabi gaplar ergash aniqlovchili oddiy qo‘shma gaplardan farq qiladi va pushtu tilining o‘ziga xos jihatlaridan biri hisoblanadi: *haya oba če hickala na wučęgi xalk ye paxe oba boli* ‘Hech qachon qurib qolmaydigan suvni xalq ‘paxe obi’ deb ataydi’; *Šəža če baluy ta na wi rasedale dā no njəlay da* ‘Balog‘at yoshiga yetmagan ayolni qiz deb atashadi’.

Payt ergash gaplar bosh gap kesimi bilan ifodalangan harakat qachon (ketma-ketlilik, bir vaqtlilik va vaqtdagi farqlanish), qancha vaqt, qachondan beri, qachongacha amal qilishini ko‘rsatadi. Vaqt ergash gap shuningdek bosh gapdagi vaqt holining mazmunini izohlab kelishi yoki bosh gapning yoyiq vaqt holi bo‘lib kelishi mumkin.

Payt ergash gaplar bosh gapdan so‘ng, undan keyin, hatto uning ichida kelishi ham mumkin.

Odatda bo‘lib o‘tayotgan bo‘lishli harakatni yoki kelajakda ro‘y beradigan harakatni ifodalagan payt ergash gaplarda hozirgi zamon tugallangan fe‘li shakllari qo‘llanadi.

Payt ergash gaplar *če* bog‘lovchisi va muayyan vaqt ma‘nosiga ega bo‘lgan boshqa murakkab bog‘lovchilar bilan boshlanadilar: *wrusta tər de (haya) če, lumřay tər de če, dāməxa tər de če, pəxwā tər de če, haya wəxt če, tər co puri če, lə haya wəxta če, kəla če, harkəla če, cənga če, pə dāsi hāl ki če*.

pə dāsi hāl ki če bog‘lovchili va bir egalik payt ergash gaplar quyidagicha tarjima qilinishi mumkin: *Pə dāsi hāl ki če stāsu dā xāwri dēpāsa tereğəm xpəl tāwdə tamniyāt astawəm* ‘Hududingiz ustidan uchib o‘tayotib, Sizga eng yaxshi istaklarimni bildiraman’.

Maqsad ergash gaplar *če, dade dēpāra če, co če* bog‘lovchilari bilan boshlanadi. Maqsad ergash gaplarda kesim odatda hozirgi zamon tugallangan shaklida keladi.

Maqsad ergash gap *če* bog‘lovchisi bilan boshlansa, unday holda u doimo bosh gapdan so‘ng joylashadi.

Maqsad ergash gap *dade dēpāra če* bog‘lovchisi bilan boshlansa, unda u bosh gapdan avval keladi: *Dade dēpāra če xalk mela wuki yaw maxsūs žāy řakəlay dēy* ‘Har bir mamlakatda xalq sayrlari uchun maxsus joy ajratilgan’.

Sabab ergash gap *žəka če, le də kabala če, le də amala če, dade pə sabab če, har kəla če, cə rənga če, wali če, če* kabi bog‘lovchilardan boshlanadi. *žəka če, wali če, če* bog‘lovchilari bilan boshlangan sabab ergash gaplar bosh gapdan keyin joylashadi: *Turyālay nən d’er xušhāla dēy aw pə kāliyo ki na žāyeği žəka če pə azmuyəna ki baryālay řəway dēy* ‘Turyolay bugun juda xursand, chunki u imtihon topshirdi’.

Oqibat ergash gaplar doimo bosh gapdan keyin keladi va no hamda dzeka bog‘lovchilarining birikmasi bilan boshlanadi. Ba‘zan *no* va *žəka* bog‘lovchilari ayrim holda qo‘llanilishi ham mumkin: *haya řarāb cəkəlay dēy žəka pə huš ki na dēy* ‘U rosa vino ichdi, shuning uchun ham behush yotibdi’.

Barcha shart ergash gaplar *ka, ka čiri, ka kəla* bog‘lovchilari hamda ba‘zan "agar" ma‘nosida qo‘llangan *če* bog‘lovchisi bilan kiritiladi. Odatda bosh gapda *no* bog‘lovchisi qo‘llanib, lekin u ba‘zan ishlatilmasligi ham mumkin. Shart ergash gaplar ko‘pincha bosh gapdan avval keladilar. Shart ergash gaplar ham real, ham noreal shartni ifodalab kelishi mumkin.

Real shart ifodalagan shart ergash gapda kesim hozirgi zamon bo‘lishli shaklida,

‘bo‘lmoq’ fe‘l-bog‘lovchisi esa III shaxsda wi shaklida qo‘llanilishi ham mumkin.

Bu hollarda ham nutq vaqtiga oid, ham doimo mavjud bo‘lgan (umumlashtirishda) shart-sharoitlar ifodalanadi. Shart kelasi zamonga oid bo‘lsa, u holda ergash gapda hozirgi zamon bo‘lishli fe‘l shakli qo‘llaniladi. Shart ergash gapda o‘tgan zamon, bosh gapda esa hozirgi va kelasi zamon fe‘llari ishlatilishi ham mumkin: *Ka di bəl wuwāhə pə nūk tā bə wuwahi pə suk* ‘Agar sen birovni barmog‘ing uchi bilan ursang, seni musht bilan urishadi’.

Noreal shartli ergash gaplarda fe‘l shart-istak maylining *bə* ko‘makchisiz qo‘llangan shakli qo‘llanib, bosh gapda esa aniqlik maylining sodda o‘tgan zamon *bə* ko‘makchili yoki shart-istak mzylining *bə* ko‘makchili qo‘llanilishi mumkin: *Ka tāsī wayəli wāy mā bə kitāb rāwəray wu* ‘Siz aytganingizda, men kitobni olib kelgan bo‘lardim’.

To‘siq ergash gaplar *ka cə ham, sara lə de čə, agar ka* murakkab bog‘lovchilar, ba‘zan *ka* bog‘lovchisi bilan boshlanadi. Ergash bosh gapdan oldin kelib, *ka cə ham, sara lə de čə* bog‘lovchilari bilan boshlansa, bosh gap boshida ko‘pincha *xo byā ham, byā ham, magar byā ham, xo, likən, ho sara lə hača čə* bog‘lovchilari turadi.

To‘siq ergash gap aksar hollarda bosh gapdan oldin kelsa ham, ba‘zida undan so‘ng joylashib, bunda bosh gap mazmuniga ko‘shimcha izoh ko‘rinishini olishi ham mumkin.

Bosh gapdan oldin joylashgan ergash gaplarda bog‘lovchi ikkinchi o‘rinda (gapning biron bo‘lagidan so‘ng) kelishi mumkin: *Pə nařay kika cə ham lānje aw jagře d’eri pešəgi xo byā də nařay pohān zyār bāsi čə də jagro aw lānjo məxa wunisi* ‘Olamda ko‘plab urush va mojarolar ro‘y berayotganiga qaramay, dunyo olimlari ularning oldini olishga intilmoqsilar’.

Joy ergash gap bosh gapdagi o‘rin holini izohlab, yoki bosh gapning kesimi qoshidagi yoyiq o‘rin holi vazifasini bajarib keladi. O‘rin ergash gaplar *čə* bog‘lovchisi va *čə* ishtirokidagi ravishlar: *čire čə, čerta čə, halta čə* bilan boshlanadi. *čə* ishtirokidagi o‘rin ergash gaplar bosh gap ketidan keladi: *Mā halta šāx křay čə də moɣolo syoray mi pər xāwra wu na ši...* ‘Meni shunday joyga ko‘mingki, u yerga mo‘g‘ullarning soyasi ham tushmasin...’.

Harakat tavsifi, hajm va daraja ergash gaplari harakat usuli va tusini, shuningdek bosh gapda aytilayotgan belgining namoyon bo‘lish darajasi yoki hajmini tavsiflab keladi. *čə* bog‘lovchisini olgan ergash gaplar odatda bosh gapdan so‘ng kelib, harakat usuli yoki tusini namoyish etadi, aniqrog‘i ular bosh gapdagi *dāsi* olmoshli ravishi yoki birikmalar bilan ifodalangan harakat obrazi holini ochib beradi: *pə dāsi šān, pə dāsi d’aul, pə dāsi toga, daya šān, daya d’aul, domra* va h.: *Yaw sařay d’er žala dāsi pə yazab ši čə na pohegi cə wāyi aw cə kawi* ‘Ko‘pincha odamning shu qadar jahli chiqadiki, u nima so‘zlab, nima qilayotganligini anglay olmay qoladi’.

Solishtirma ergash gaplar bosh gapni qiyoslash yordamida izohlab keladilar. Bu kabi ergash gaplar *ləka čə, ləka cənga čə* singari bog‘lovchilar bilan boshlanib, bosh gapda esa ham *dayasi, hamdā šān, ham daya d’aul* bog‘lovchilari kela oladilar: *Kurdān ləka cənga čə də syāsi taškilāto pə lihāz cənācə sara wešəl šəwe da* ‘Kurdlar siyosiy tuzum tufayli alohida yashaganlari kabi, ularning tili ham lahjalarga ajralib ketgan’.

Qiyosiy ergash gaplar deb shunday gaplarga aytiladiki, ularning mazmuni bosh gap mazmuni bilan qiyoslanadi. Bu qiyoslash sifat, miqdor va vaqt jihatidan amalga oshiriladi.

Qiyosiy ergash gaplar *ləka cənga čə, tər kūmi andāze čə* kabi bog‘lovchilar, *comra čə, har comra* kabi nisbiy ravishlar bilan boshlanishi mumkin. Nisbiy ravishlar

ishtirokidagi ergash gap va bosh gaplarda *dayomra*, *hayomra*, *hamayomra*, *pə haya andāza* kabi qiyoslovchi soʻzlar ham ishlatiladi: *Comra če umr zyāteği hayomra də saři tajriba ham zyāteği* ‘Insonning yoshi kattalashib borgani sari, uning tajribasi ham shu qadar ortaveradi’.

Hol ergash gaplar pushtu tilida bosh gapdagi harakatlar qanday shart-sharoitda yuz berayotganini koʻrsatib beradi. Ergash gapdagi harakatlar bosh gap amallari bilan bir vaqtda roʻy beradi va albatta u bilan birga boʻladi.

Hol ergash gaplar *pə dāsi hāl ki če* qoʻshma bogʻlovchisi bilan boshlanib bosh gap tarkibiga kirishi, shu bilan birga undan keyin joylashishi ham mumkin: *Malik pə dāsi hāl ki če taspe ye jər pə guto ki ařawəle lə xayme na rāwuwt* ‘Malik, tasbehni shosha-pisha oʻgirib, chodirdan tashqariga chiqdi’.

Qoʻshiladigan ergash gapli bosh gap ham shakliga, ham mazmuniga koʻra tugallangan gap hisoblanadi. Ergash gap bosh gapda aytilganlarga nisbatan qoʻshimcha maʼlumot beradi: bosh gapda aytilganlarga baho berish, undan xulosa qilish, bosh gap mazmuniga bogʻliq baʼzi izohlar va h. Bosh gapning oʻzida esa uning ortida ergash gap mavjudligi toʻgrisida hech qanday rasmiy belgi boʻlmaydi: *Nən mi šay stərga rapeği ləkače cok rāži* ‘Bugun mening oʻng koʻzim uchyapti, meningcha, birov kelsa kerak’.

Pushtu tilida bogʻlovchisiz qoʻshma gaplar xam mavjud boʻlib, ularning tarkibiy qismlari (sodda gaplar) oʻzaro maʼnosi va intonatsiyasiga koʻra bogʻlanadilar: *Pə psarli wāšə šnə keği, gulān ywāreği ʔol watan tək šin wi* ‘Bahorda oʻtlar koʻkarib, gullar gullaydi, butun mamlakat yashil rangga burkanadi’.

Sifatdoshli birikmalar

Pushtu tiliga oid sifatdoshli birikmalar odatda rus tiliga ravishdoshli birikmalar yordamida tarjima qilinadi. Pushtu tilidagi sifatdoshli birikmalarda faqat oʻtgan zamon sifatdoshlari qoʻllaniladi: *Də las baks ye pə lās niwəlay yawāzi də xpəl mořar xwā ta rawān wu* ‘Portfelini olib, u bir oʻzi avtomobili tomon yoʻl oldi’.

Bevosita va koʻchirma gap

Pushtu tilida birovning fikrini bayon etishda asosan bevosita nutq va baʼzan koʻchirma nutq qoʻllanadi. Bevosita nutq odatda qoʻshtirnoq bilan ajratilmaydi va muallif soʻzlaridan keyin ikki nuqta qoʻyilmaydi. Muallif soʻzidan soʻng bevosita nutqdan avval koʻpincha che bogʻlovchisi qoʻllanadi: *Dūy wāyi če mūğ lāsūna wuminžəl*. ‘Ular: ‘Biz qoʻlimizni yuvdik’ deyaptilar’ (ular qoʻllarini yuvganlarini aytishyapti). *Day wāyi če mā d’ūd’əy xwařəle da* ‘U ovqatlanganligi haqida aytayapti’ (U : ‘Men ovqatlanganman’ deb aytayapti).

Pushtu tilining gʻarbiy va sharqiy boʻgʻinlari orasidagi baʼzi farqlar

Pushtu tilining gʻarbiy lahjasiga ğ va š kabi serebral undoshlari xos boʻlib, tilning sharqiy lahjasida ular oʻrnini mos ravishda g va x tovushlari egallaydi.

1. Sharqiy tarmoqning koʻpgina lahjalarida [ə] (zvarakay) tovushi [u] tovushi bilan almashtiriladi.

2. Sharqiy tarmoqning muannas jinsga oid boʻlib, undosh tovush, qisqa [a] (urgʻuli va urgʻusiz) bilan tugagan soʻzlari koʻplik hamda vositali kelishikda [e] bilan tugaydi. Gʻarbiy boʻgʻinda esa bu hollarda urgʻuli [a] [e]ga, urgʻusizi esa [iʰ]ga aylanadi.

3. Sharqiy tarmoqqa oid soʻz orti qoʻshimchalari odatda soʻz oldi qoʻshimchalarsiz

qo'llanadilar.

4. Sharqiy tarmoqda *pər* o'rnini *pə* egallab, *ta* so'z orti qo'shimchasi o'rniga *la* yoki *lara* so'z orti qo'shimcha si qo'llanadi.

5. *kše* so'z orti qo'shimchasi sharqiy lahjada *ke* yoki *ki* sifatida talaffuz etilib, bu tegishli fe'llar imlosida ham aksini topgan.

6. Ba'zi so'zlardagi [m]dan oldin qo'llangan [l] tovushi o'rnini [n] egallaydi. Masalan, *lmar* 'quyosh', sharqiy lahjada - *nmar*.

7. Sharqiy tlahjaga oid potensial shaklda [l] alif odatda yozilmaydi.

8. Sharqiy lahjada II shaxs ko'plikda hozirgi zamon fe'lining shaxs qo'shimchasi faqat [əy]dan iborat bo'ladi.

10. Sharqiy lahjada III shaxs ko'plikda o'tgan zamon fe'li [o] shaxs qo'shimchasi bilan tugaydi.

11. Sharqiy lahjaning hozirgi zamon majhullik nisbatida odatda *kedəl* 'bo'lmoq', 'aylanmoq' emas, balki *šwəl* fe'li qo'llaniladi.

12. Sharqiy lahjada *lār* 'ketdi' (g'arb. *wlār*), *mā larəlo* 'menda bor edi' (g'arb. *Mā darlod*) qo'llanadi.

Sharqiy lahjaga xos ba'zi so'zlar g'arbiy lahja so'zlariga nisbatan o'zgacha talaffuz etiladi, masalan:

G'arbiy

zoy 'o'g'il'

mi - I sh. birlik. enklitik olmosh

Sharqiy

zoe

me

Afgoniston pushtu adabiy tiliga oid bo'lgan o'ziga xos xususiyatlar

Pushtu tili fonetikasi undosh fonemalar ko'pligi (30 ta) va bor-yo'g'i bir necha unli fonema (7 ta) borligi, *t, d', ř, ñ, ġ, š* kabi serebral undoshlari bilan farqlanadi. Morfologiyaning o'ziga xos jihatlari quyidagilardan iborat:

- 1) so'z turkumlarining deyarli butunlay morfologik belgilarga ega emasligi;
- 2) jinslarlarda grammatik kategoriya (muzakkar va muannas) mavjudligi;
- 3) uch kelishikli turlanish tizimi (bosh, vositali va chaqiruv);
- 4) ismlar fleksiyasi;
- 5) so'z oldi va so'z orti qo'shimchalarining mavjudligi;
- 6) enklitik olmoshllar (*mi, di, ye, mu*) hamda yo'llovchi-kishilik olmoshlar (*rā, dar, war*) borligi.

Pushtu tili sintaksisining quyidagi xususiyatlari mavjud:

- 1) gapning ikki xil: nominativ va ergativ konstruksiyasi mavjudligi;
- 2) kesim odatda gapda so'nggi o'rinda keladi;
- 3) aniqlovchi, odatda, aniqlanmishdan oldin keladi va moslashadigan va moslashmaydigan bo'ladi;
- 4) kesim ega bilan moslashmasligi ham mumkin;
- 5) ega ham bosh, ham vositali kelishiklarda qo'llangan istalgan ot bilan ifodalanishi mumkin.